

Μία αισθητική προσέγγιση των μεταπολεμικών κατοικιών της Αθήνας

μέσα από τη θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης

Κυριακή Μουντανέα

επιβλέπων: Δημήτρης Ν. Καρύδης, ομότιμος καθηγητής ΕΜΠ

Διπλωματική εργασία για το Δ.Π.Μ.Σ. «Πολεοδομία και Χωροταξία»
της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ
Απρίλιος 2019

Περίληψη

Στο σύνθετο πλαίσιο μεταβολών της μεταπολεμικής Αθήνας (1945-1960), εντάσσεται και η αλλαγή της αρχιτεκτονικής της κατοικίας. Η έντονη οικοδομική δραστηριότητα που συνόδευσε την αύξηση του πληθυσμού έχει μελετηθεί σε σχέση με το κοινωνικό και οικονομικό της πλαίσιο. Η αισθητική προσέγγιση έχει δώσει έμφαση στην επίσημη αρχιτεκτονική της αστικής πολυκατοικίας και της προαστιακής βίλας, κρίνοντας υποδεέστερη την εργολαβική αρχιτεκτονική και σχεδόν αδιαφορώντας για τις άλλες μορφολογικές εκφράσεις (λαϊκά σπίτια, αυθαίρετα). Η εργασία παραθέτει, παράλληλα στις φORMALIΣΤΙΚΕΣ προσεγγίσεις, την αξιολόγηση των πρώτων μεταπολεμικών κατοικιών –στο σύνολό τους- με άξονα τον κοινωνικό σκοπό της αρχιτεκτονικής αισθητικής. Η Σχολή της Φρανκφούρτης, εκπροσωπούμενη εδώ κυρίως από τους Horkheimer, Adorno και Marcuse, αποτελεί το κατάλληλο φιλοσοφικό υπόβαθρο για τον αισθητικό προβληματισμό εντός του μεταπολεμικού εκσυγχρονιστικού πλαισίου τυποποίησης και μαζικής παραγωγής. Μέσα από την Κριτική Θεωρία που ανέπτυξαν για το ρόλο της τέχνης στην κοινωνία, εστίασαν στον κίνδυνο υποταγής των υποκειμένων στην κοινωνία της αφθονίας, τη φονξιοναλιστική αντικειμενικότητα και τη μαζική κουλτούρα. Με έρεισμα την αισθητική φιλοσοφία αυτού του κύκλου στοχαστών, κριτήριο της αξιολόγησης γίνεται η κοινωνική χρησιμότητα των έργων και εργαλεία εντοπισμού της η λειτουργία τους για το (κοινωνικό, συλλογικό) υποκείμενο, οι ιστορικές εγγραφές των υλικών και της παραγωγής στα κτήρια και η σχέση της χρηστικής με την ανταλλακτική τους αξία. Στις επτά κτηριακές μορφές κατοικίας που εντοπίστηκαν στην περίοδο μελέτης (αστική πολυκατοικία, εργολαβική πολυκατοικία, μονοκατοικίες στα προάστια, λαϊκές κατοικίες, αυθαίρετα, σπίτια της Πρόνοιας, κατοικίες του Ο.Ε.Κ.) εφαρμόστηκαν τα τρία κριτήρια κοινωνικής χρησιμότητας, στο συγκεκριμένο χωρικό και χρονικό πλαίσιο. Η συμπερασματική ερμηνεία της ωραιότητας, αλλά και της απουσίας της, συνοψίζει τον κοινωνικό σκοπό που μετατρέπει το περιεχόμενο σε μορφή, στη διεκδίκηση μιας θέσης στο κοινωνικό οικοδόμημα της εποχής. Ο προβληματισμός για έναν διαφορετικό προσδιορισμό της αισθητικής προσέγγισης με άξονα τον κοινωνικό ρόλο της αρχιτεκτονικής επισημαίνει τον κίνδυνο απαξίωσης της εν λόγω τέχνης μέσω αρχών που αντικειμενικοποιούν τα αρχιτεκτονικά έργα, στη μεγάλη κλίμακα παραγωγής τους.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	3
Μέρος Α: Το κριτήριο της αισθητικής προσέγγισης.....	5
Εννοιολογικός προσδιορισμός της αισθητικής.....	5
Τέχνη και μαζική κουλτούρα	7
Η καταφατική και η αρνητική λειτουργία της τέχνης	7
Το ζήτημα της σκοπιμότητας ή η σχέση μορφής – περιεχομένου	8
Η κοινωνική χρησιμότητα των έργων	9
Η λειτουργία για το υποκείμενο	10
Η απόρριψη του διακόσμου ή οι ιστορικές εγγραφές των υλικών και της παραγωγής... ..	12
Η χρηστική και η ανταλλακτική αξία των έργων.....	13
Μέρος Β: Αισθητική προσέγγιση των μεταπολεμικών κατοικιών της Αθήνας	15
Το ιστορικό παράδειγμα της μεταπολεμικής Αθήνας	15
Χρόνος.....	15
Χώρος.....	17
«Ο κοινωνικά συγκεκριμένος άνθρωπος».....	22
Οι μεταπολεμικές κατοικίες	29
Αναγνώριση των κτηριακών μορφών.....	29
(1) Η «αστική» πολυκατοικία.....	35
(2) Η εργολαβική πολυκατοικία.....	43
(3) Οι μονοκατοικίες στα προάστια	49
(4) Οι λαϊκές κατοικίες στην περιφέρεια.....	58
(5) Τα αυθαίρετα	66
(6) Οι κατοικίες της Πρόνοιας.....	76
(7) Οι κατοικίες του Ο.Ε.Κ.	86
Σύνοψη – Ο κοινωνικός σκοπός της αισθητικής.....	94
Βιβλιογραφία.....	97

Εισαγωγή

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος της Αθήνας είναι μια εποχή έντονων αλλαγών, κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών, που εγγράφηκαν στο δομημένο χώρο και έγιναν αφορμή για έρευνα στα αντίστοιχα πεδία. Ο δρόμος προς τον εκμοντερνισμό της χώρας, με πυκνωτή των εκσυγχρονιστικών δραστηριοτήτων την Αθήνα, δεν άφησε ανεπηρέαστη την αρχιτεκτονική όψη της πόλης. Η οικοδομική ανάπτυξη σχετίστηκε με την αντικατάσταση πολλών προπολεμικών κτηρίων του κέντρου και με την ταυτόχρονη επέκταση της πόλης προς την περιφέρεια, με στόχο την κάλυψη της ζήτησης στέγης από τον αυξανόμενο πληθυσμό. Η υπερδραστηριότητα του οικοδομικού τομέα συνοδεύτηκε από μία νέα αρχιτεκτονική αισθητική, που ως συνιστώσα του εκσυγχρονιστικού πλαισίου αλλαγών είναι το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

Ταυτόχρονα ακόμα με το φαινόμενο εξάπλωσης της πόλης, η μαζική παραγωγή κτηρίων διαχωριζόταν από την «επίσημη» αρχιτεκτονική. Η εργολαβική πολυκατοικία –ο κυρίαρχος κτηριακός τύπος του κέντρου- θεωρήθηκε αισθητική έκπτωση της τέχνης των οικοδομών¹, ενώ τα αυθαίρετα σπίτια της περιφέρειας δεν εντάσσονταν καν στην αισθητική συζήτηση. Την ίδια περίοδο οι πολυκατοικίες στις μεγάλες λεωφόρους και οι μονοκατοικίες των προαστίων διαφημίζονταν στον τεχνικό τύπο² και το κράτος παρήγε σπίτια «ωραία και υγιεινά»³. Αυτές οι διαφορετικές διαδικασίες παραγωγής κατοικίας και η μελετημένη σχέση της οικοδομής με την κοινωνική και οικονομική ανασυγκρότηση της μεταπολεμικής Αθήνας δίνουν την αφορμή για έναν επαναπροσδιορισμό της αισθητικής της μεταπολεμικής κατοικίας. Η εργασία επιχειρεί την αισθητική προσέγγιση των κατοικιών μέσα από τη σχέση της αρχιτεκτονικής με την κοινωνία, με στόχο την ανάδειξη του κοινωνικού σκοπού της αρχιτεκτονικής αισθητικής.

Το κυρίως σώμα της εργασίας αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο αφορά στον εννοιολογικό προσδιορισμό της αισθητικής. Η εργασία για να προσεγγίσει το αντικείμενο της –δηλαδή τις μεταπολεμικές κατοικίες- πρέπει να προσδιορίσει τα κριτήρια με τα οποία θα αξιολογήσει το ωραίο. Αυτά τα κριτήρια έχουν εξαρχής απομακρυνθεί από τις αποκλειστικά μορφολογικές αναγνώσεις (π.χ. μελέτη χαράξεων, συμμετρίας, χρωματικών συνδυασμών, πλαστικότητας κ.ά.) μιας και ο στόχος είναι η ανάδειξη του κοινωνικού σκοπού της αισθητικής, στην παραγωγή κτηρίων. Συνεπώς ο προσδιορισμός τους θα γίνει με άξονα τη θεώρηση της τέχνης ως μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας. Για το λόγο αυτό αξιοποιήθηκε η σκέψη της Σχολής της Φρανκφούρτης, ενός φιλοσοφικού κύκλου που

---

¹ Ο Παναγιωτόπουλος το 1958 δημοσιεύει τον «Νέο δρόμο» στο περιοδικό «Αρχιτεκτονική» (τ.7/1958) όπου μεταφέρει μία «κοινή» γνώμη της εποχής: «Όλοι εμείς που συμβαίνει να είμαστε φιλαθηναίοι, να την αγαπούμε την Αθήνα και να θεωρούμε, πως η οικοδομή δεν είναι κάτι, που ενδιαφέρει μόνον εκείνον που την πληρώνει ή την κατασκευάζει, αλλά όλους τους κατοίκους, ακόμη και τους οριστικά και ανεπανόρθωτα ανέστιους, ενιώθαμε αηδία και θλίψη και πολύ συχνά μας έλαχε να συλλογιστούμε, τι θα έλεγαν ο Κλεάνθης ή ο Σάουμπερτ, ο Χάνσεν ή ο Τσίλλερ, ο Καντανζόγλου, οι άλλοι που είχαν ονειρευθεί μια πραγματική πρωτεύουσα των Ελλήνων και θα είταν υποχρεωμένοι ν' αντικρύζουν αυτό το μωσαϊκό, όπου η καλύβα του Φελλάχου εγειτόνευε, και με τον πιο απροσδόκητο τρόπο, με τον ακαλαίσθητο όγκο των εξ ή επτά ορόφων.» και ο Φιλιππίδης στο βιβλίο του για τη νεοελληνική αρχιτεκτονική κάποια χρόνια αργότερα αναφέρει πως «σπάνια χρησιμοποιώντας αρχιτέκτονες, οι κατασκευαστές αυτοί (σ.σ. επιχειρηματίες-κατασκευαστές) απομιμήθηκαν τις πρώιμες μεταπολεμικές πολυκατοικίες, φτωχαίνοντας σε απελπιστικό βαθμό αυτό που ήδη ήταν απαράδεκτο.» (Φιλιππίδης, Δημήτρης. *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*. Μέλισσα, 1984, σ.310)

² Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούνται τέτοιες δημοσιεύσεις από το περιοδικό «Αρχιτεκτονική», μεταξύ των ετών 1957 και 1965.

³ Φράση από την έκδοση του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας, *Στέγασις Αστών Προσφύγων 1922. Το έργο της εξαετίας 1952-1957 για τα σπίτια που παραχώρησε στους κατοίκους προσφυγικών συνοικισμών*.

ασχολήθηκε με το αισθητικό πεδίο εστιάζοντας στο ρόλο της τέχνης μέσα στην κοινωνία⁴. Την εποχή του μεσοπολέμου, που δημοσιεύουν τα πρώτα τους κείμενα, κορυφώνεται στη Δύση η έκφραση του φονξιοναλισμού, η μοντέρνα τέχνη, από την οποία αφορμώνται για την ανάπτυξη της αισθητικής τους θεωρίας στη βάση του ρόλου της τέχνης μέσα στην κοινωνία. Η μεταλλαγή της αρχιτεκτονικής στη μεταπολεμική Αθήνα –και στην υπόλοιπη Ευρώπη– είναι η μαζική στροφή προς το μοντέρνο, η μαζική έκφραση του φονξιοναλισμού.

Το δεύτερο και εκτενέστερο μέρος της εργασίας είναι η περιγραφή αυτής της αλλαγής και η αισθητική της προσέγγιση. Αρχικά εντοπίζεται το χρονικό και χωρικό πλαίσιο της έρευνας και αναλύεται το κοινωνικό υποκείμενο αναφοράς της. Στη συνέχεια περιγράφονται οι μεταπολεμικές κατοικίες, χωρισμένες σε επτά κατηγορίες βάσει της (κοινωνικής) διαδικασίας παραγωγής τους (δηλαδή από ποιον και για ποιον παράγονται). Την περιγραφή κάθε κατηγορίας ακολουθεί η αισθητική της αξιολόγηση με άξονα τα κριτήρια που εντοπίστηκαν στο πρώτο μέρος. Τέλος και εν είδει συμπερασμάτων συνοψίζεται ο προβληματισμός για τον κοινωνικό σκοπό της αρχιτεκτονικής αισθητικής.

---

⁴ Ο πρώτος που επαναδιατύπωσε μετά τον Πλάτωνα, το ερώτημα για τον απώτερο ρόλο της τέχνης στην ανθρώπινη ζωή και κουλτούρα ήταν ο F. Schiller στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. (Breadsley, Monroe. *Ιστορία των Αισθητικών Θεωριών*. Μεταφ. Δημοσθένης Κούρτοβικ και Παύλος Χριστοδουλίδης. Νεφέλη, 1989. (πρωτοτ. 1966), σ.215)

Μέρος Α: Το κριτήριο της αισθητικής προσέγγισης

Η Σχολή της Φρανκφούρτης συστήνει την αισθητική της φιλοσοφία μέσα από αντιθέσεις που αναπτύσσει συνήθως διαλεκτικά. Η διάκριση τέχνης και μαζικής κουλτούρας, γύρω από την οποία κινείται η θεωρία της, αναδεικνύει την καταφατική όσο και αρνητική λειτουργία της πρώτης στην κοινωνία. Από τη λειτουργία της τέχνης προκύπτει το ζήτημα της σκοπιμότητας των έργων, το οποίο ουσιαστικά αφορά στη σχέση μορφής και περιεχομένου. Ποιος είναι εκείνος ο σκοπός που θα μετατρέψει το περιεχόμενο σε μορφή; Η απάντηση οδηγεί στη διάκριση χρήσιμων και μη χρήσιμων μορφών (ή μορφικών συνιστωσών) με οδηγό την ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπου. Την ανίχνευση χρήσιμων και μη χρήσιμων στοιχείων σε ένα έργο (τέχνης/αρχιτεκτονικής) διευκολύνει η απόδοση οικονομικής αξίας σε αυτό με διαχωρισμό της σε χρηστική και ανταλλακτική αξία. Έτσι κριτήριο αισθητικής αξιολόγησης των έργων (εν προκειμένω των μεταπολεμικών κατοικιών) γίνεται η κοινωνική τους χρησιμότητα για το υποκείμενο. Θα χρησιμοποιηθούν τρία εργαλεία αναγνώρισής της σε κάθε κτηριακή μορφή της μεταπολεμικής κατοικίας: η λειτουργία για το υποκείμενο, οι ιστορικές εγγραφές των υλικών και των τρόπων παραγωγής στα κτήρια και η σχέση χρηστικής-ανταλλακτικής αξίας. Η επιλογή του αισθητικού κριτηρίου και των τριών εργαλείων είναι το θέμα του πρώτου αυτού μέρους της εργασίας.

Εννοιολογικός προσδιορισμός της αισθητικής

Η αισθητική ως γνωστικό πεδίο μελέτης του ωραίου, αν και αυτονομήθηκε ως τέτοιο τον 18ο αιώνα, απασχολούσε τη φιλοσοφική σκέψη ήδη από την εποχή του Πλάτωνα. Ο τρόπος με τον οποίο παράγεται η τέχνη, η πρόσληψή της, τα κριτήρια του ωραίου, αποτελούν μη εξηγήσιμα με τη λογική πεδία. Η αυτονόμηση της αισθητικής από τη λογική και την ηθική από τον I.Kant⁵ «νομιμοποιεί» μη-αντικειμενικές προσεγγίσεις του ωραίου, δυσχεραίνοντας τους στόχους μιας εργασίας με αναφορά στη μεγάλη κλίμακα, όπως η παρούσα. Όσο υποκειμενική όμως και αν είναι μια αισθητική προσέγγιση, για να απαντήσει στον προβληματισμό που θέτει, θα χρησιμοποιήσει συγκεκριμένα κριτήρια της αξιολόγησης που θα κάνει βάσει του στόχου της. Στόχος εδώ είναι η ανάδειξη του κοινωνικού σκοπού της αρχιτεκτονικής αισθητικής, μέσα από τη διερεύνησή της ως συνιστώσα του εκσυγχρονιστικού πλαισίου αλλαγών της μεταπολεμικής Αθήνας. Η παρούσα λοιπόν προσέγγιση δεν αντιπαραβάλλεται στις κριτικές που βασίζονται σε στυλιστικά-φορμαλιστικά κριτήρια και νομιμοποιούνται βάσει αυτών να θεωρούν για παράδειγμα τις αστικές βίλες ομορφότερες από τις αυθαίρετες παράγκες. Εστιάζοντας σε μια άλλη πλευρά της αισθητικής που είναι η σχέση της τέχνης με την κοινωνία, η έννοια του ωραίου αποκτά εντελώς διαφορετικά κριτήρια άρθρωσής της, προσθέτοντας έναν επιπλέον τρόπο αξιολόγησης παράλληλα με τις φορμαλιστικές θεωρήσεις.

Τα κριτήρια της αισθητικής αξιολόγησης αναζητήθηκαν στην αισθητική θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης. Ο κύκλος στοχαστών της Σχολής της Φρανκφούρτης με την «Κριτική Θεωρία» που έχτισαν μέσα από το «Περιοδικό για την Κοινωνική Έρευνα» προσπάθησε να ξεπεράσει τους φορμαλιστικούς κανόνες των προηγούμενων εποχών και να δει την τέχνη μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα. Η εμβάθυνση στο περιεχόμενο και τις επιπτώσεις της τέχνης διαφοροποιεί τα γραπτά τους από τις στυλιστικές διατυπώσεις των αρχιτεκτόνων του μεσοπολέμου, ενώ η αντιπαραβολή της αυθεντικής με τη μαζική κουλτούρα, προωθεί τη διερεύνηση της αισθητικής τόσο σε ατομική όσο και σε μαζική κλίμακα⁶. Κάποιες αναφορές

⁵ Breadsley, όπ.αν., σ.200-214 και Τερζάκης, Φώτης. *Τροχιές του Αισθητικού*. Futura, 2007, σ.130-155

⁶ «Αυτό που ενδιαφέρει κατ' αρχήν τους φιλοσόφους της Σχολής είναι η αποκάλυψη του τρόπου με τον οποίο μεταβιβάζει η μαζική κουλτούρα ιδέες και πεποιθήσεις στα άτομα, του τρόπου με τον οποίο υποσκάπτει την προσωπική, ιδιωτική σφαίρα της ύπαρξής τους χειραγωγώντας και ελέγχοντας τον

τους στην αρχιτεκτονική και την πόλη προσφέρουν ειδικότερα στο ιστορικό παράδειγμα της εργασίας. Ο ιδρυτής του περιοδικού Max Horkheimer και οι συνεργάτες του Theodor Adorno και Herbert Marcuse είναι εκείνοι στους οποίους βασίζεται περισσότερο η εργασία. Το Περιοδικό αποτελούσε έκδοση του «Ινστιτούτου για την Κοινωνική Έρευνα» [Institute for Social Research] που ίδρυσε ο Horkheimer στη Φρανκφούρτη το 1923 και σε αυτό συμμετείχαν και άλλοι όπως ο Leo Löwenthal, ο Erich Fromm, ο Georg Lukacs και ο περισσότερο αυτόνομος Walter Benjamin.

Πρόκειται για ένα φιλοσοφικό κύκλο που ασχολήθηκε κριτικά με την τέχνη και τον πολιτισμό όσο και με την κοινωνία⁷. Η σημασία της Κριτικής Θεωρίας όπως περιγράφεται από τον διευθυντή του Περιοδικού Max Horkheimer, είναι η προσπάθειά της να επανοργανώσει, μέσω της κριτικής, τις σχέσεις κοινωνίας και ατόμου – οι οποίες έχουν δομηθεί με το μοντέλο των εξουσιαζόντων και εξουσιαζομένων εναντίον του δεύτερου - απορρίπτοντας κάθε *μοιρολατρική αποδοχή του «κατεστημένου»* και στοχεύοντας στην αλλαγή⁸. Σε αντίθεση με προηγούμενες πραγματείες για την αισθητική και το ωραίο, από αυτόν τον κύκλο στοχαστών δεν συστήνεται μια αυτόνομη αισθητική θεωρία και δεν προκύπτει εύκολα ένας ορισμός του ωραίου. Η αισθητική, με την έννοια της αναζήτησης του ωραίου στην τέχνη, διαφαίνεται μέσα στη φιλοσοφία τους. Για τον Horkheimer ο πολιτισμός, όπως και η πολιτική, η δημοκρατία και η θεωρία εξαρτώνται από τις σχέσεις παραγωγής, χωρίς να είναι απαραίτητη η πίστη στο καπιταλιστικό δόγμα της προτεραιότητας του χρήματος⁹. Ο Adorno φαίνεται να δομεί έναν ελαστικό ορισμό του ωραίου στην τέχνη, στη διάλεξη του «Ο Φονξιοναλισμός Σήμερα». Εκεί αναγνωρίζει ως μέτρο του ωραίου το βάθος στο οποίο τα έργα τέχνης χειρίζονται και ελέγχουν τις αντιφάσεις τους. Το ωραίο για εκείνον *είτε προκύπτει ως η συνισταμένη ενός παραλληλογράμμου δυνάμεων είτε δεν είναι απολύτως τίποτα*¹⁰.

ενώ στο «Kulturkritik und Gesellschaft» σημειώνει πως

*πετυχημένο έργο δεν είναι εκείνο που λύνει τις αντικειμενικές αντιφάσεις μέσα σε μια πλαστή αρμονία, αλλά εκείνο που εκφράζει την ιδέα της αρμονίας ενσωματώνοντας τις αντιφάσεις με τρόπο καθαρό και ασυμβίβαστο, στην ίδια την εσωτερική του δομή*¹¹.

Η Σχολή της Φρανκφούρτης διαβάζει τις αισθητικές φόρμες σαν σύνολα. Οι Horkheimer και Adorno¹² παρομοιάζουν το στυλ με την υπόσχεση του καλλιτεχνικού έργου να δώσει νέο σχήμα στις μορφές που παραλαμβάνει από την κοινωνία. Με το ίδιο σκεπτικό πιθανόν και ο Marcuse βλέπει την πολιτική προοπτική της τέχνης μέσα στην αισθητική φόρμα¹³, την οποία

ελεύθερο χρόνο τους». (Πάνου, Σταύρος. *Η Σχολή της Φρανκφούρτης. Κριτική Θεωρία*. Καστανιώτη, 2006, σ.11) Η μαζικότητα απορρόφησε το ενδιαφέρον τους κυρίως μετά το 1940, όταν οι περισσότεροι από αυτούς μετακινήθηκαν *αυτοεξόριστοι* στις Ηνωμένες Πολιτείες της τεχνικής προόδου και του καπιταλισμού. (Σαρίκας, Ζήσης (επιμ., μεταφ.) *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*. Ύψιλον, 1984, σ.11)

⁷ Το ενδιαφέρον τους για την αισθητική εκδηλώθηκε και με τη συμμετοχή ορισμένων στην καλλιτεχνική παραγωγή, όπως του Adorno στη μουσική και του Horkheimer στην πεζογραφία. (Τερζάκης, όπ.αν., σ.239)

⁸ Πάνου, όπ.αν., σ.29

⁹ Αυτή η θέση γίνεται κατανοητή ρίχνοντας μια ματιά και στη φιλοσοφική σκέψη μετά την επιρροή της Κριτικής Θεωρίας. Ο Bourdieu, ερευνώντας για το γούστο στην κοινωνία, γράφει το 1979 τη «Διάκριση» και καταλήγει πως πίσω από την υποτιθέμενη προσωπική επιλογή του γούστου, λειτουργεί ένα σύνολο από κίνητρα και ανάγκες που σκοπεύουν στην *αναπαραγωγή του υφιστάμενου πλέγματος κοινωνικών (ταξικών) σχέσεων*. (Τερζάκης, όπ.αν., σ.190)

¹⁰ Adorno, Theodor. *Ο Φονξιοναλισμός Σήμερα*. Μεταφ. Σπύρος Νάσαινας, Πλέθρον, 2017. (πρωτοτ. 1967), σ.45

¹¹ Σαρίκας, όπ.αν., σ.15

¹² στο ίδιο σ.81

¹³ Marcuse, Herbert. *The Aesthetic Dimension*. Beacon Press, 1978, σ.ix

ορίζει ως το αποτέλεσμα της μεταμόρφωσης ενός δοσμένου περιεχομένου σε ένα αυτόνομο όλο¹⁴.

Τέχνη και μαζική κουλτούρα

Η τέχνη -ως μέρος της αυθεντικής κουλτούρας- και η μαζική κουλτούρα συνιστούν για τους φιλόσοφους της Κριτικής Θεωρίας ζεύγος αντιθετικό. Μαζική κουλτούρα [mass culture] είναι εκείνη που προορίζεται για τις μάζες. Οι άλλοι δύο προσδιορισμοί που της δόθηκαν, δηλαδή η «προοριζόμενη για το πλατύ κοινό κουλτούρα» [popular culture] και η «βιομηχανία της κουλτούρας» [culture industry], συνηγορούν σε αυτόν τον ορισμό¹⁵. Προϊόντα μαζικής κουλτούρας είναι

τα μυθιστορήματα «best seller», οι δίσκοι ελαφράς ή νεανικής μουσικής, οι τυποποιημένες κινηματογραφικές ταινίες, τα κόμικς, τα τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά σίριαλ, τα φιλμ κινουμένων σχεδίων όπως και κάθε είδους αναγνώσματα ή προγράμματα, διαφημίσεις, ειδήσεις και ρεπορτάζ, που παρουσιάζονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης¹⁶.

Αντίθετο της μαζικής κουλτούρας δεν είναι η ατομική, αλλά η αυθεντική, η αληθινή κουλτούρα,

το σύνολο των ιδεών, των ηθών, των κανόνων και των καλλιτεχνικών εκφράσεων που ξεπηδούν από τη βάση μιας κοινωνίας, η κληρονομιά της νόησης και της τέχνης¹⁷,

ενώ η τέχνη είναι ένα μόνο από τα συστατικά μέρη της κουλτούρας, μαζί με την επιστήμη, τη φιλοσοφία ή ακόμα και τη θρησκεία.

Κατά αντιπαράθεση λοιπόν με τη μαζική και σύμφωνα με τον Adorno,

η κουλτούρα με την αληθινή σημασία της λέξης, δεν προσαρμόζεται απλώς στα ανθρώπινα όντα· την ίδια στιγμή εγείρει μια διαμαρτυρία εναντίον των απολιθωμένων σχέσεων κάτω από τις οποίες ζουν αυτά¹⁸.

Η καταφατική και η αρνητική λειτουργία της τέχνης

Η αντιπαράθεση τέχνης και μαζικής κουλτούρας απαντά έτσι στο κύριο σημείο της αισθητικής σκέψης της Σχολής της Φρανκφούρτης, που είναι η σχέση της τέχνης με την κοινωνία. Η σχέση αυτή ορίζεται επίσης διαλεκτικά, καθώς η αυθεντική κουλτούρα προσαρμόζεται αλλά και διαμαρτύρεται, όπως δηλώνεται και στο προηγούμενο απόσπασμα. Η διαμαρτυρία αντιστοιχεί στην αναφερόμενη από τον Adorno ως αρνητική λειτουργία της τέχνης, ενώ η προσαρμογή παραπέμπει στον καταφατικό της χαρακτήρα, όπως τον αναπτύσσει ο Marcuse.

Η αρνητική λειτουργία συνίσταται στην πίστη πως η αληθινή τέχνη αντιδρά ως επαναστατική πράξη απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα, είναι η κοινωνική αντίθεση προς την κοινωνία και δεν συνάγεται άμεσα από αυτή¹⁹.

Ο καταφατικός χαρακτήρας αφορά στην ενσωμάτωση των καλλιτεχνικών έργων στην κοινωνία μέσα από τις ιστορικές εγγραφές που φέρουν τα υλικά και μέσα από τις δυνατότητες αγώνα και απελευθέρωσης από αυτή²⁰.

Η αληθινή κουλτούρα τελικά, δεν «ξεφεύγει» της κοινωνίας που τη δημιουργεί, αλλά την «ξεπερνάει». Η αρνητική και η καταφατική διάθεση της κουλτούρας λειτουργούν παράλληλα, ενωμένα. Έτσι η κουλτούρα είναι ταυτόχρονα σχετικά αυτόνομη αλλά και

¹⁴ στο ίδιο, σ.8

¹⁵ Σαρίκας, όπ.αν., σ.10

¹⁶ στο ίδιο, σ.17

¹⁷ στο ίδιο, σ.12

¹⁸ στο ίδιο, σ.13

¹⁹ Adorno, Theodor. *Αισθητική θεωρία*. Μεταφ. Λευτέρης Αναγνώστου. Αλεξάνδρεια, 2000 στο Τερζάκης, όπ.αν., σ.233

²⁰ Marcuse, όπ.αν., σ.18

εξαρτημένη από τις κοινωνικές διαδικασίες, με τη σχέση που συνδέει αυτονομία και εξάρτηση να είναι συνεχώς μεταβαλλόμενη και δεμένη στην εκάστοτε ιστορική περίοδο²¹.

Αυτός φαίνεται να είναι, στην αισθητική τους θεωρία, ο γενικός στόχος της τέχνης και της κουλτούρας:

ένα σύμπαν το οποίο καθώς πηγάζει από τις δοσμένες κοινωνικές σχέσεις ταυτόχρονα απελευθερώνει τα άτομα από τις σχέσεις αυτές²².

Το ζήτημα της σκοπιμότητας ή η σχέση μορφής – περιεχομένου

Ο στόχος της τέχνης να λειτουργεί τόσο καταφατικά όσο και αρνητικά προς την κοινωνία εκφράζεται μέσα από τη σκοπιμότητα κάθε καλλιτεχνικού έργου. Το αντιθετικό ζεύγος σκόπιμων και απελευθερωμένων από σκοπούς έργων είναι ένα κεντρικό σημείο απασχόλησης των αισθητικών θεωριών στη διάρκεια της ιστορίας τους. Η Κριτική Θεωρία, συνδέοντας την καταφατική με την αρνητική λειτουργία της τέχνης, καθιστά διαλεκτική τη σχέση σκόπιμων και απελευθερωμένων από σκοπούς έργων, οδηγεί δηλαδή στη σύνθεσή τους μέσω της αντίθεσης.

Στο ζήτημα της σκοπιμότητας αναφέρεται ο Adorno στη διάλεξη για τον φονξιοναλισμό²³. Ο φονξιοναλισμός, δηλαδή η δημιουργία της μορφής με άξονα τη λειτουργία του έργου, ήταν η κυρίαρχη αισθητική κατεύθυνση του μεσοπολέμου και της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου στην αρχιτεκτονική. Δίνοντας τη δική του φορμαλιστική απάντηση στο ζήτημα της σκοπιμότητας –καθαρές, γεωμετρικές φόρμες, ελάχιστες αναγκαίες διαστάσεις, απουσία διακόσμου- έδωσε την αφορμή στον Adorno να αναζητήσει στη μοντέρνα σχέση μορφής-περιεχομένου την ενσωμάτωση και την απόρριψη της κοινωνικής πραγματικότητας (καταφατική και αρνητική λειτουργία της τέχνης). Ο φονξιοναλισμός προτάσσει τη χρησιμότητα των μορφών, την οποία αντιλαμβάνεται ως ικανοποίηση ανάγκης πρακτικής. Η αισθητική προσέγγιση της Σχολής της Φρανκφούρτης επανερμηνεύει τη χρησιμότητα ως ικανοποίηση ανάγκης κοινωνικής²⁴.

Με την είσοδο της τέχνης στη σφαίρα της χρησιμότητας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η διαφορά μεταξύ χωρίς σκοπό και συνδεδεμένων με ένα σκοπό τεχνών μειώθηκε με την τάση εφαρμογής της τέχνης στην καθημερινή ζωή και την απόδοση καλλιτεχνικής αξίας σε χρηστικά αντικείμενα και χρηστικής σε αυτόνομα, καθαρά έργα τέχνης²⁵. Ο Adorno χρησιμοποιώντας τη «σκοπιμότητα χωρίς σκοπό», μια φιλοσοφική νόρμα του I.Kant²⁶, υποστήριξε την ταυτόχρονη συγκατοίκηση μέσα σε ένα έργο του σκόπιμου και του αυτόνομου (απελευθερωμένου από σκοπούς) αισθητικού στοιχείου. Κατά αυτόν τον τρόπο νομιμοποιείται η αισθητική μορφή ως αυτόνομη και παράλληλα εξαρτημένη από το περιεχόμενο: ούτε η μορφή προκύπτει από το περιεχόμενο, ούτε και το περιεχόμενο από τη μορφή²⁷.

²¹ Σαρίκας, όπ.αν., σ.13

²² Marcuse, όπ.αν., σ.71

²³ Adorno, Theodor. *Ο Φονξιοναλισμός Σήμερα.*, όπ.αν.

²⁴ Ο πρώτος προκάτοχος τους στο ζήτημα του ρόλου της τέχνης μέσα στην κοινωνία, F. Schiller (βλ. σημ.4), ήταν και εκείνος που συνειδητοποίησε τον κίνδυνο αφαίρεσης που απειλούσε την καντιανή αισθητική (ωφελισμισμός, εμπορευματοποίηση, επιστημονική και τεχνική πρόοδος) ισχυριζόμενος πως η διεύρυνση των ορίων της επιστήμης στένευε εκείνα της τέχνης: «Η χρησιμότητα είναι το μεγάλο είδωλο της εποχής. Απαιτεί να υποταχθούν σε αυτήν όλες οι δυνάμεις και να της αποτίσουν φόρο τιμής όλα τα ταλέντα.» (Jimenez, Marc. *Τι είναι η αισθητική.*: Μεταφ. Μαριλένα Καρα. Νεφέλη, 2014, σ.123)

²⁵ στο ίδιο, σ.24 και 13

²⁶ στο ίδιο, σ.11

²⁷ Κάπως έτσι γίνεται κατανοητό γιατί ο Τερζάκης λέει πως ο Adorno ανασυστήνει ολόκληρη τη διαλεκτική του αισθητικού πεδίου (Τερζάκης, όπ.αν., σ.227)

Ειδικεύοντας λοιπόν στην αρχιτεκτονική, που πάντα καλούνταν να απαντήσει στο ερώτημα της μεταμόρφωσης μιας πρακτικής ανάγκης σε χώρο, υπό ποια μορφή και με ποιο υλικό, ο Adorno αναφέρει χαρακτηριστικά:

Στην παραγωγική αίσθηση του χώρου ο σκοπός θα αναλάβει σε ευρεία κλίμακα τον ρόλο του περιεχομένου, έναντι των μορφικών συνιστωσών, τις οποίες ο αρχιτέκτονας δημιουργεί μέσα από τον χώρο· μέσω του σκοπού εκφράζεται η ένταση μεταξύ μορφής και περιεχομένου, δίχως την οποία δεν υφίσταται τίποτα καλλιτεχνικό –κι αυτό συμβαίνει κατά μείζονα λόγο στην τέχνη που είναι συνδεδεμένη με έναν σκοπό²⁸.

Η αρχιτεκτονική είναι μια τέχνη σκόπιμη²⁹, δεν πηγάζει από μια υποκειμενική και αυτόνομη φαντασία. Η σύνδεση με τη χρήση είναι ίσως και η ιδιαιτερότητα της αρχιτεκτονικής, που ευθύνεται για την «υποτίμησή» της στο αισθητικό πεδίο μεταξύ των άλλων τεχνών³⁰. Την απουσία της αυτόνομης υποκειμενικότητας στην παραγωγή αρχιτεκτονικών μορφών καλύπτει η λειτουργία για το υποκείμενο, το οποίο δεν είναι ένας γενικός τύπος ανθρώπου, αλλά ο κοινωνικά συγκεκριμένος άνθρωπος³¹. Η αρχιτεκτονική για τον Adorno πρέπει να αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ανώτερο από ό,τι είναι –όπως θα μπορούσε να είναι, κάνοντας ευθεία αναφορά στην κοινωνική υποχρέωση της τέχνης αυτής³².

Η κοινωνική αυτή υποχρέωση μεταφέρεται τελικά από την κλίμακα του κτηρίου στην κλίμακα της πόλης. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός για τον Adorno δεν αφορά επ' ουδενί μόνο τα καθήκοντα της ανοικοδόμησης και θα έπρεπε να υπάρχει σε αυτόν το συλλογικό κοινωνικό υποκείμενο³³. Μεταβιβάζει έτσι το πρόβλημα «της λειτουργίας για το υποκείμενο» από τον αρχιτεκτονικό στον πολεοδομικό σχεδιασμό, χωρίς όμως να απαλλάσσει τον πρώτο από αυτό. Μιλάει για έναν σχεδιασμό για το υποκείμενο σε όλες τις κλίμακες, καθώς η μια επηρεάζει την άλλη. Η σκοπιμότητα της αρχιτεκτονικής σχετίζεται έτσι με τη χρησιμότητα για το (συλλογικό, κοινωνικό) υποκείμενο. Η κοινωνική χρησιμότητα είναι λοιπόν το αισθητικό κριτήριο με το οποίο θα αξιολογηθούν στο δεύτερο μέρος της εργασίας οι κατοικίες της μεταπολεμικής Αθήνας. Παραμένει ωστόσο αρκετά ασαφές. Στη συνέχεια εντοπίζονται τα εργαλεία που θα μπορέσουν να κατευθύνουν την εργασία σε μια περισσότερο συγκεκριμένη αναζήτηση αυτού του αισθητικού κριτηρίου στα κτήρια του ιστορικού παραδείγματος.

Η κοινωνική χρησιμότητα των έργων

Η αισθητική φιλοσοφία της Σχολής της Φρανκφούρτης περιγράφει την κοινωνική χρησιμότητα της αρχιτεκτονικής μέσω της κριτικής στον φονξιοναλισμό. Το μοντέρνο κίνημα αντιπαρέθετε χρήσιμες και μη χρήσιμες μορφές μέσα από το ζήτημα των αναγκών και το ζήτημα του διακόσμου αντίστοιχα. Απέρριπτε κατηγορηματικά το διάκοσμο (ως μη χρήσιμο), ενώ διατεινόταν πως σχεδίαζε (χρήσιμες) μορφές για τις ανάγκες των ανθρώπων. Παρότι μάλιστα οι άλλες μορφές τέχνης γνώρισαν πλήθος κινήματων και τρόπων έκφρασης

²⁸ Adorno, Theodor. *Ο Φονξιοναλισμός σήμερα*, όπ.αν., σ.34

²⁹ «Η ανάγκη των ανθρώπων για στέγη είναι διαρκής [...] η οικοδομική τέχνη δεν παρήκμασε ποτέ». (Benjamin, Walter. *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. Μεταφ. J. A. Underwood, Penguin, 2008. (πρωτοτ. 1935), σ.35)

³⁰ Για παράδειγμα ο Πλάτωνας (5^{ος} αι. π.Χ.) προβληματιζόταν για τον λόγο ύπαρξης της διακόσμησης των κτηρίων, στον Μεσαίωνα η αρχιτεκτονική και η ζωγραφική διαχωρίζονταν ως μηχανικές/χειρωνακτικές τέχνες από τις ελευθέριας (γραμματική, λογική, μουσική κ.ά.) και τις θεολογικές (το πρόβλημα του Ωραίου) και ο Hegel (18^{ος} αι. μ.Χ.) θεωρούσε την αρχιτεκτονική μια συμβολική τέχνη όπου η Ιδέα επισκιάζεται από τα μέσα έκφρασής της. (Breadesley, όπ.αν., σ.27,97,228)

³¹ Adorno, Theodor. *Ο Φονξιοναλισμός σήμερα*, όπ.αν., σ.35

³² στο ίδιο, Αυτή είναι ουσιαστικά και μια αναφορά στην αρνητική λειτουργία της τέχνης.

³³ στο ίδιο, σ.43

στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, η αρχιτεκτονική έμεινε πιστή για περισσότερο από μισό αιώνα³⁴ στο μοντέρνο δόγμα «της μορφής που προκύπτει από τη λειτουργία», της μορφής που είναι *χρήσιμη* για τις ανθρώπινες ανάγκες.

Η λειτουργία για το υποκείμενο

Η Σχολή της Φρανκφούρτης, σε μια προσπάθεια να αναδείξει την κοινωνική προβληματική που προέκυπτε με την εφαρμογή μιας απόλυτα φονξιοναλιστικής θέσης σε μια κοινωνία μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, εμβάθυνε στο ζήτημα των αναγκών διαχωρίζοντάς τες σε υποκειμενικές και αντικειμενικές. Πηγή της σκέψης τους η κριτική στάση απέναντι στην «κοινωνία της αφθονίας», την καπιταλιστική κοινωνία που καθορίζει τις ανάγκες, τις επιλογές και τα φρονήματα των ανθρώπων³⁵ μέσω μιας ψευδοατομικότητας, που δίνει στο άτομο την εντύπωση ότι είναι ελεύθερο να επιλέξει, ενώ στην πραγματικότητα το καθιστά τμήμα του οικονομικού, κοινωνικού μηχανισμού με στόχο το κέρδος³⁶. Η άποψη αυτή μάλιστα προϋπήρχε των φιλοσόφων της Κριτικής Θεωρίας. Οι Adorno και Horkheimer μεταφέρουν χαρακτηριστικά τα παρακάτω λόγια του Alexis de Tocqueville, χρονολογημένα έναν αιώνα πριν από εκείνων:

«Ο αφέντης δε λέει πια: θα σκέφτεστε όπως εγώ, αλλιώς θα πεθάνετε. Λέει: Είστε ελεύθεροι να μη σκέφτεστε όπως εγώ· η ζωή σας, η περιουσία σας, όλα θα μείνουν δικά σας, αλλά από σήμερα θα είστε ένας ξένος ανάμεσά μας.»³⁷

Σε έναν κόσμο μαζικής βιομηχανικής παραγωγής και διαφήμισης, τη *συνείδηση* αντικαθιστούσε η *συμμόρφωση*³⁸. Αυτός που δεν προτίθετο να προσαρμοστεί στο σύνολο θα έπρεπε να βρει δικούς του τρόπους να επιβιώσει -οικονομικά και πνευματικά- χωρίς να πετούσαν πάντα την απομάκρυνση από τις διαδικασίες της μαζικής παραγωγής³⁹.

Η τάση για αντικειμενικότητα είναι η κινητήρια δύναμη της βιομηχανικής παραγωγής και της μαζικής κουλτούρας. Έτσι προκύπτει και ο χαρακτηρισμός «βιομηχανία της κουλτούρας», καθώς η λέξη «βιομηχανία» δεν αναφέρεται κυριολεκτικά στην εργοστασιακή παραγωγή. Υποδηλώνει τη σχηματοποίηση της τέχνης, την τυποποίηση και την απόδοση αντικειμενικότητας και δυνατότητας προσαρμογής σε όλους, βασιζόμενη σε ένα πλάνο που χρησιμοποιεί τις τεχνικές δυνατότητες και προωθεί τη χρηστή οικονομική διαχείριση.

Το ζητούμενο είναι και πάλι λοιπόν η σκοπιμότητα της τέχνης. Το κέρδος γίνεται ο στόχος και οι μάζες το αντικείμενο υπολογισμών του⁴⁰. Η τέχνη –και μαζί της η αρχιτεκτονική- δεν αρκεί να είναι χρήσιμη για τον καθένα, αλλά καλείται να είναι το ίδιο χρήσιμη για όλους, στοχεύοντας στην αντικειμενικότητα μέσω της τυποποίησης (αγαθών και τελικά ανθρώπων)⁴¹.

³⁴ Banham, Reyner. *Θεωρία και Σχεδιασμός την Πρώτη Μηχανική Εποχή*. Μεταφ. Ιωάννης Λιακατάς. Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, 2008, σ.18

³⁵ Σαρίκας, όπ.αν., σ.38

³⁶ στο ίδιο, σ.108

³⁷ στο ίδιο, σ.84

³⁸ Adorno, Theodor. *The Culture Industry*. Edited by J. M. Bernstein, Routledge, 1991, σ.104

³⁹ βλ. το παράδειγμα του Adorno για τη νεολαία που κατασκηνώνει στη φύση με στόχο να ξεφύγει για ένα διάστημα της αστικής ζωής: για να κάνει πιο «πρακτική» την επιβίωσή της εκεί, θα επενδύσει πρώτα σε μια τέντα ή ένα τροχόσπιτο και σε οτιδήποτε βολικό προσφέρει η αγορά. (στο ίδιο, σ.190)

⁴⁰ στο ίδιο, σ.98

⁴¹ Ένα ακόμη παράδειγμα αντικειμενικοποίησης της ανθρώπινης συνείδησης είναι για τον Adorno η υποταγή του ανθρώπου στην τεχνική· σε μια ελεύθερη κοινωνία η τεχνική θα ήταν εκείνη που θα προσαρμοζόταν στις ανάγκες τους, όποιες κι αν ήταν αυτές (Adorno, Theodor. *Ο Φονξιοναλισμός Σήμερα*., όπ.αν., σ.38). Εδώ συμφωνεί και η παρατήρηση του Horkheimer ότι το πρόβλημα δεν βρίσκεται στην παντοδυναμία της τεχνικής, την ανεξαρτησία της παραγωγής, τη μεταμόρφωση της οικογένειας και την κοινωνικοποίηση της ύπαρξης, αλλά στη σχέση σύγκρουσης του ατόμου με όλες τις ομάδες στη βάση των επιθυμητών ηθών της κοινωνίας. (Σαρίκας, όπ.αν., σ.56)

Ο Marcuse δε, στέκεται κριτικός όχι μόνο απέναντι στον καπιταλισμό αλλά και απέναντι στη μαρξιστική αισθητική, η οποία αποδίδει ταξικά χαρακτηριστικά στην τέχνη –είτε πρόκειται για τον δημιουργό είτε για τον αποδέκτη της. Αναφέρει πως η μαρξιστική θεωρία έκανε την υποκειμενικότητα *ένα άτομο της αντικειμενικότητας* μέσω της υποταγής του ανθρώπου στη συλλογική συνείδηση της τάξης του, υπονοώντας τη στέρηση της αληθινής ελευθερίας του⁴². Όπως αναφέρει, *τα πάθη, οι χαρές και οι λύπες των ανθρώπων δε βασίζονται μόνο στην κοινωνική τους τάξη*⁴³, κάνοντας μια ρομαντική επίκληση στη συναισθηματική υποκειμενικότητα του ανθρώπινου ψυχισμού.

Στην τελευταία στηρίζεται και η αντίφαση της σκοπιμότητας της αρχιτεκτονικής όπως την περιγράφει ο Adorno στη διάλεξή του για τον φονξιοναλισμό. Ως αυτόνομη τέχνη θα καλούνταν να εφαρμόσει την αρνητική της λειτουργία διαγράφοντας τον άνθρωπο από τις προϋποθέσεις της. Δεν μπορεί όμως να μην λαμβάνει υπόψη της τον άνθρωπο γιατί έτσι θα κατέληγε σε μια θεωρητική ανθρωπολογία ή οντολογία. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε το γεγονός πως η αρχιτεκτονική είναι κατ' αρχήν μια τέχνη χρηστική. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Adorno, επικαλούμενος για άλλη μια φορά την ελεύθερη κοινωνία,

*όταν η σκέψη της αληθινής, αντικειμενικής ανάγκης προσπερνά με αδιαφορία το υποκειμενικό, μετατρέπεται σε βάνουση καταπίεση, [...] Ακόμα και στην ψευδή ανάγκη των ανθρώπινων όντων ζει μια δόση ελευθερίας*⁴⁴.

Όχι τυχαία, όπως μας πληροφορεί ο Adorno,

*ο Le Corbusier επινόησε πρότυπα ανθρώπων*⁴⁵.

Πρόκειται για τις γνωστές μετρητικές διαστάσεις τις οποίες συμβουλευόνταν ο αρχιτέκτονας για το σχεδιασμό της κατοικίας και δη της ελάχιστης. Τα πρότυπα ανθρώπων όμως φαίνεται να μην ήταν ιδιαιτερότητα της αρχιτεκτονικής. Με λιγότερο εμφανή τρόπο καθόριζαν και τη βιομηχανία της κουλτούρας, της οποίας τα προϊόντα (κινηματογραφικές ταινίες, διηγήματα σε περιοδικά, εμπορική λογοτεχνία κ.ά.) διαμορφώνονταν βάσει ανθρώπινων τύπων και κοινωνικών (ή και εισοδηματικών) επιπέδων.

*Οι καταναλωτές παρουσιάζονται ως στατιστικό υλικόν στα διαγράμματα των ινστιτούτων έρευνας και κατανέμονται ανάλογα με το εισόδημά τους, στην κόκκινη, την πράσινη και την μπλε περιοχή*⁴⁶.

Κατά αυτόν τον τρόπο, οι καταναλωτές έχαναν την ικανότητα αντίδρασης γιατί τα προϊόντα βασίζονταν στις ανάγκες τους· η αιτία της αντίδρασης είχε καταργηθεί.

Επιστρέφοντας στην αρχιτεκτονική της ελάχιστης κατοικίας και του τυποποιημένου χρήστη, οι Horkheimer και Adorno αναφέρουν ότι

*τα στεγαστικά σχέδια των πόλεων που αποβλέπουν στη διαιώνιση του ατόμου ως ανεξάρτητης δήθεν μονάδας μέσα σε μια μικρή υγιεινή κατοικία, το κάνουν όλο και πιο υποχείριο στον αντίπαλό του –την απόλυτη δύναμη του κεφαλαίου*⁴⁷.

Περισσότερο «συγκρατημένος» αλλά επίσης υποστηρικτικός της ιδέας ότι η τέχνη της εποχής του διαμορφώνεται βάσει αντικειμενικών αναγκών είναι ο Löwenthal, όταν γράφει πως

*είναι ανόητο να πιστεύουμε ότι τα μέσα κατανομής ή η κοινωνική προέλευση του κοινού καθορίζουν ολοκληρωτικά την ποιότητα της τέχνης ή της ψυχαγωγίας, αλλά είναι εξίσου ηλίθιο να υποστηρίξουμε ότι δεν την επηρεάζουν καθόλου*⁴⁸.

⁴² Marcuse, όπ.αν.μ σ.4

⁴³ στο ίδιο, σ.4

⁴⁴ Adorno, Theodor. *Ο Φονξιοναλισμός Σήμερα*, όπ.αν., σ.36

⁴⁵ στο ίδιο, σ.37

⁴⁶ Σαρίκας, όπ.αν., σ.73

⁴⁷ Σαρίκας, όπ.αν., σ.69

⁴⁸ στο ίδιο, σ.153

Γίνεται λοιπόν φανερό πως οι φιλόσοφοι της Κριτικής Θεωρίας δεν είναι αρνητές της μοντέρνας τέχνης ως στυλιστικό πρότυπο, όπως ούτε και της τεχνικής προόδου. Εκείνο που αρνούνται είναι η χρησιμοποίησή αυτού του στυλ με οικονομικά κίνητρα και η μετατροπή των ανθρώπινων αναγκών σε ένα εργαλείο του οικονομικού μηχανισμού που υποβιβάζει την ελευθερία και την αυτονομία κάθε ατόμου στα πλαίσια της αντικειμενικότητας. Ο Benjamin είναι ίσως ο μόνος αισιόδοξος για τη μαζικότητα της τέχνης, υποστηρίζοντας την αξία της τεχνικής αναπαραγωγής ως μέσο συλλογικής ευαισθητοποίησης των μαζών, οι οποίες άλλοτε αποκλείονταν από μια τέχνη «υψηλή» και «αυτόνομη»⁴⁹. Το ζητούμενο όμως και για αυτόν ήταν κατά πόσο τα νέα μέσα χρησιμοποιήθηκαν προς όφελος των μαζών, οδηγώντας στην ελεύθερη βούληση.

Η κοινωνική χρησιμότητα που εντοπίστηκε ως το αισθητικό κριτήριο της εργασίας αποκτά πλέον σαφέστερο χαρακτήρα: η χρησιμότητα της μορφής να έχει αναφορά στην υποκειμενικότητα του κοινωνικά συγκεκριμένου ανθρώπου, η μορφή να λειτουργεί για το υποκείμενο. Αυτό συνοψίζεται καλύτερα στην επόμενη φράση του Adorno:

«Το μέλλον της Αντικειμενικότητας [Sachlichkeit] θα είναι ένα μέλλον ελευθερίας μόνον εφόσον αυτή καταφέρει να απαλλαγεί από τις επιδράσεις της βαρβαρότητας: μόνον όταν πάψει να μεταδίδει στους ανθρώπους –τις ανάγκες των οποίων υποτίθεται ότι διακηρύσσει ως μέτρο της- σαδιστικές δονήσεις σαν κι αυτές που δημιουργούν οι οξείες ακμές, τα γυμνά δωμάτια, οι σκάλες και άλλα παρόμοια.»⁵⁰

Η απόρριψη του διακόσμου ή οι ιστορικές εγγραφές των υλικών και της παραγωγής

Το θέμα των αναγκών είναι φαινομενικά και ο λόγος για τον οποίο η μοντέρνα αρχιτεκτονική απορρίπτει τόσο εμφατικά τον διάκοσμο: ο διάκοσμος αδύναμος να σχετιστεί με οποιαδήποτε «αντικειμενική» ανάγκη των ανθρώπων, καθίσταται μη χρήσιμος, περιττός. Για τον Adorno όμως εκείνο που κατέστησε περιττό το διάκοσμο δεν ήταν η αχρηστία του να ικανοποιήσει τις αντικειμενικές ανάγκες, αλλά η απώλεια της λειτουργικότητάς του να εξυπηρετήσει μια αρχή της διαδικασίας παραγωγής του έργου. Ο διάκοσμος είναι

διαφόρων ειδών ίχνη ξεπερασμένων τρόπων παραγωγής πάνω στα πράγματα⁵¹.

Από αναγκαίος καθίσταται περιττός όχι γιατί είναι εν γένει μη χρήσιμος, αλλά γιατί στη μοντέρνα εποχή δεν έχει κάποια λειτουργία να εκφράσει:

Ό,τι είχε αποδειχθεί απαραίτητο στην προϋπάρχουσα γλώσσα ενός υλικού πεδίου καθίσταται περιττό, καταντά άσχημα διακοσμητικό μόλις δεν είναι πλέον σε θέση να νομιμοποιηθεί σ' εκείνη τη γλώσσα, που αποκαλούμε κοινώς ύφος⁵².

Απαντά μάλιστα στον μοντέρνο Adolf Loos, ο οποίος διακηρύττει την υπέρβαση του διακόσμου, επισημαίνοντας πως με την εμμονική άρνησή του καταλήγει να αποδίδει *φόρο τιμής* σε αυτό που αποφεύγει και παραθέτει την υποψία πως

ό,τι ακυρώνει το ύφος συνιστά το ίδιο ασυνείδητα ύφος⁵³.

Για τη Σχολή της Φρανκφούρτης καθετί που έχει υλική μορφή, ακόμα και ο διάκοσμος, έχει μέσα του εγγεγραμμένη την ιστορία. Αυτή είναι άλλωστε η καταφατική λειτουργία της τέχνης όπως διατυπώθηκε νωρίτερα. Η εγκυρότητα της θέσης αναδεικνύεται από τη χρήση νέων υλικών στη μοντέρνα αρχιτεκτονική: την πέτρα και το γύψο αντικατέστησαν το σκυρόδεμα και ο χάλυβας. Οι ιδιότητες των υλικών και οι τρόποι με τους οποίους τα χειρίζεται η μοντέρνα παραγωγή (μηχανική έναντι χειρωνακτικής εργασίας) είναι στοιχεία που εγγράφηκαν στις κτηριακές μορφές. Ο διάκοσμος που απέρριψε το μοντέρνο ήταν τελικά

⁴⁹ Τερζάκης, όπ.αν., σ.263

⁵⁰ Adorno, Theodor. *Ο Φονξιοναλισμός Σήμερα*, όπ.αν., σ.20

⁵¹ στο ίδιο, σ.14

⁵² στο ίδιο, σ.11

⁵³ στο ίδιο, σ.20

η ξεπερασμένη από τη μοντέρνα κοινωνία χειρωνακτική εργασία πάνω στα προηγούμενα υλικά. Η κοινωνική χρησιμότητα λοιπόν, μετά τη λειτουργία για το υποκείμενο, απαντάται στις ιστορικές εγγραφές των υλικών και των τρόπων παραγωγής των κτηριακών μορφών.

Η χρηστική και η ανταλλακτική αξία των έργων

Το δίπολο χρηστικής και ανταλλακτικής αξίας των έργων τέχνης αφορά ουσιαστικά στην έννοια της εμπορευματοποίησης των αγαθών⁵⁴ και έχει σημαντικό ρόλο στην αρχιτεκτονική, καθώς η κοινωνικοποίησή της μέσω της μαζικής παραγωγής έγινε διαμέσου της εμπορευματοποίησης.

Ως προς τη σχέση χρηστικής και ανταλλακτικής αξίας στο αισθητικό πεδίο, σύμφωνα με τους Horkheimer και Adorno, η αλλαγή που συνέβη στον εμπορευματικό χαρακτήρα της τέχνης με το πέρασμα στον καπιταλισμό ήταν πως η χρηστική αξία –την οποία όπως αναφέρθηκε θεωρούν κοινωνική- αντικαθίσταται σταδιακά με την ανταλλακτική. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν

*αντί να αναζητάει κανείς την απόλαυση, αρκείται στη συμμετοχή στις καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και στην ενημέρωσή του*⁵⁵.

Έτσι τα έργα τέχνης κατέληγαν να παράγονται με μόνη αρχή την ανταλλακτική τους αξία και μάλιστα να δίνονται στην αγορά σε όλο και πιο χαμηλές τιμές, φτάνοντας σε σημείο να διατίθενται «δωρεάν» μέσω για παράδειγμα του ραδιοφώνου⁵⁶. Το γεγονός ήταν πως η τέχνη προωθούνταν ως *εμπόρευμα που υπήρχε για να πουλιέται* (ανταλλακτική αξία) καταλήγοντας σε κάτι που δεν πουλιέται και δίνονταν απλόχερα σε όλους. Για να δοθεί όμως σε όλους καλούνταν να χάσει τη υποκειμενική της λειτουργία (χρηστική/κοινωνική αξία). Υπαίτιο κατά τον Adorno για την υπερίσχυση της ανταλλαγής έναντι της χρήσης ήταν το οικονομικό σύστημα συγκέντρωσης κεφαλαίου⁵⁷. Πρόκειται τελικά για *εξαφάνιση του γνήσιου εμπορευματικού χαρακτήρα*, λόγω της πτώσης της χρηματικής αξίας της τέχνης, καθώς όπως αναφέρουν οι δύο συγγραφείς

κατά τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ου, εκείνοι που ζόδευαν τα χρήματά τους για να δουν ένα δράμα ή να ακούσουν ένα κοντσέρτο σέβονταν τόσο το θέαμα όσο και τα χρήματα που πλήρωσαν.

Αυτό, παρά την ανοιχτή πρόσβαση των μαζών στα καλλιτεχνικά πεδία, στα οποία άλλοτε δεν συμμετείχαν, δεν οδηγούσε σε μια ελεύθερη κοινωνία, ακριβώς γιατί η ελεύθερη αυτή πρόσβαση δινόταν σε κάτι «αντικειμενικό» και «τυποποιημένο» στο οποίο η αληθινή ελευθερία, αυτή της υποκειμενικής επιλογής, είχε εξαφανιστεί. Πρόκειται για την «κοινωνία της αφθονίας» που αναφέρθηκε νωρίτερα, εκείνη που δεν απαντά απλά στις ανάγκες, στις επιλογές και στα φρονήματα των ανθρώπων αλλά πρώτα τα διαμορφώνει⁵⁸. Η ανταλλακτική αξία γίνεται έτσι εργαλείο της αντικειμενικότητας, ενώ η χρηστική αντιστοιχεί στην

⁵⁴ «Αξία χρήσης, ή αξία χρήσεως ονομάζεται η σημασία που έχει ένα αγαθό για την ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπου, όπως για παράδειγμα η σημασία που έχει ένα σχολικό βιβλίο για τον μαθητή, ή το άροτρο για τον γεωργό, ή το φάρμακο για έναν ασθενή, τα οποία έχουν ιδιαίτερη αξία χρήσεως για τους συγκεκριμένους. Ανταλλακτική αξία, ή αξία ανταλλαγής ονομάζεται η σημασία - ικανότητα που έχει ένα αγαθό να ανταλλαγεί με άλλα, όπως για παράδειγμα τα βιβλία που διαθέτει ένας βιβλιοπώλης, ή τα φάρμακα για τον φαρμακοποιό, ή τα εμπορεύματα για τους εμπόρους, τα οποία δεν έχουν αξία χρήσης από τους ίδιους αλλά ανταλλακτική αξία.» (από το λήμμα «Αξία (οικονομία)» στην <https://el.wikipedia.org/>, Μάρτιος 2019) Η χρηστική αξία συνδέεται έτσι με μια υποκειμενικότητα, ενώ η ανταλλακτική πρεσβεύει περισσότερο την αντικειμενικότητα (ταύτιση με μεγάλο πλήθος ατόμων).

⁵⁵ Σαρίκας, όπ.αν., σ.111

⁵⁶ Πρόκειται για την ψευδαίσθηση του «δωρεάν», καθώς η βιομηχανία της διαφήμισης κερδοσκοπεί από το κοινό πίσω από το ελεύθερο ραδιόφωνο. Η απουσία χρηματικού αντίτιμου είναι έτσι αναληθής.

⁵⁷ Adorno, Theodor. *The Culture Industry*, όπ.αν., σ.3

⁵⁸ Σαρίκας, όπ.αν., σ.38

υποκειμενική έκφραση που όλο και περισσότερο απειλείται από τη βιομηχανία της κουλτούρας. Ο διαχωρισμός ανταλλακτικής και χρηστικής/κοινωνικής αξίας στις μεταπολεμικές κατοικίες της Αθήνας, θα λειτουργήσει έτσι ως εργαλείο αναγνώρισης του ρόλου της εμπορευματοποίησης στην απόδοση αντικειμενικής και υποκειμενικής λειτουργίας στις μορφές.

Μέρος Β: Αισθητική προσέγγιση των μεταπολεμικών κατοικιών της Αθήνας

Το δεύτερο μέρος της εργασίας είναι η εφαρμογή του αισθητικού κριτηρίου στις μεταπολεμικές κατοικίες της Αθήνας. Το κριτήριο έχει προσδιοριστεί ως η κοινωνική χρησιμότητα των κτηριακών μορφών, η οποία αναλύεται στη λειτουργία τους για το (κοινωνικό, συλλογικό) υποκείμενο, στις ιστορικές εγγραφές των υλικών και των τρόπων παραγωγής και στη σχέση χρηστικής με ανταλλακτική αξία (ρόλος της εμπορευματοποίησης). Της περιγραφής και της αισθητικής προσέγγισης του ειδικότερου αυτού αντικείμενου θα προηγηθεί η διευκρίνιση απαραίτητων ζητημάτων που προέκυψαν από τον εντοπισμό του αισθητικού κριτηρίου. Ποιος είναι ο κοινωνικά συγκεκριμένος άνθρωπος για τον οποίο οι μορφές καλούνται να λειτουργούν υποκειμενικά και ποια η ιστορική στιγμή που φέρουν τα υλικά και οι τρόποι παραγωγής; Η διερεύνηση του ιστορικού παραδείγματος ξεκινάει έτσι με τρία ερωτήματα: σε ποια συγκεκριμένη περίοδο θα μελετηθεί αυτή η σχέση, ποιο είναι το χωρικό πλαίσιο αναφοράς της και ποια η κοινωνική φυσιογνωμία του.

Το ιστορικό παράδειγμα της μεταπολεμικής Αθήνας

Χρόνος

Η οριοθέτηση της μεταπολεμικής περιόδου, εξαρτώμενη καθώς είναι από το αντικείμενο της μελέτης, γίνεται βάσει των γεγονότων και των καταστάσεων που επηρέασαν τη σχέση της αρχιτεκτονικής αισθητικής με την κοινωνική συγκρότηση. Η έναρξή της τοποθετείται στο 1945 και η λήξη της στις αρχές του 1960⁵⁹.

Παρόλο που την απομάκρυνση των Γερμανών (Οκτώβριος 1944) ακολούθησαν εμφύλιες διαμάχες που διήρκεσαν μέχρι το 1949, η περίοδος 1944-1949 εντάσσεται μέσα στη μελέτη⁶⁰. Καταρχάς κατά τη διάρκεια του εμφυλίου σημειώθηκε το πρώτο μεταπολεμικό κύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα και την Αθήνα. Πρόκειται για μετακινήσεις εκούσιες, που σχετίζονταν με την εξαθλίωση του πολέμου και την ελκυστικότητα των ανέσεων και των ευκαιριών (απασχόλησης, ζωής) στην πόλη αλλά και ακούσιες, καθώς ένα μέρος αγροτικών πληθυσμών απομακρύνθηκε βίαια από τα χωριά που έλεγχαν οι αντάρτες και εγκαταστάθηκε στις παρυφές των πόλεων με στόχο την αποφυγή της συσπείρωσης από το κίνημα⁶¹. Ένα τμήμα αυτών επέστρεψε με το τέλος του εμφυλίου στην

⁵⁹ Επειδή η λήξη της περιόδου μελέτης δεν σηματοδοτείται από ένα γεγονός, όπως αντίθετα συμβαίνει με την έναρξη (1944, αποχώρηση γερμανικών στρατευμάτων), αυτή κυμαίνεται στα πρώτα έτη του 1960. Σε κάθε περίπτωση όπου υπάρχει ανάγκη χρήσης δεδομένων (απογραφές πληθυσμών, δημοσιεύσεις κτηρίων, κρατικά προγράμματα κλπ), η λήξη της περιόδου προσδιορίζεται από τα διαθέσιμα στοιχεία για τις αρχές της δεκαετίας 1960.

⁶⁰ Ο Δελλαδέτσιμας συνοψίζει τον γενικότερα καθοριστικό ρόλο της περιόδου του εμφυλίου στη διαμόρφωση της μεταπολεμικής κοινωνικής φυσιογνωμίας στην Ελλάδα ως εξής: «Η αποδυνάμωση της πολιτικής κυριαρχίας, που λαμβάνει χώρα κατά την αμέσως μεταπολεμική περίοδο, ως στοιχείο άμεσης απειλής για τις κυρίαρχες ομάδες (ή τις εν δυνάμει κυρίαρχες), επέβαλε νέες προτεραιότητες στο κράτος. Προτεραιότητες, που είχαν να κάνουν ακριβώς με την οικοδόμηση της μεταπολεμικής τάξης και που συνυπήρχαν, ή έθεσαν σε δεύτερη μοίρα τις άμεσες ανάγκες του πληθυσμού, την αποκατάσταση της παραγωγικής υποδομής και την εξασφάλιση των γενικών συνθηκών συσσώρευσης. Σηματοδοτούνται έτσι ουσιαστικές μεταβολές ως προς την πολιτική, την οικονομική και την ιδεολογική βάση των λειτουργιών του κράτους. Οι μεταβολές αυτές εντάσσονται σε μια έκτακτη μορφή που αποκτά το κράτος, η δε σημασία τους υπερβαίνει τη συγκεκριμένη περίοδο και γίνεται καθοριστική για ολόκληρη την κοινωνική και οικονομική εξέλιξη της μεταπολεμικής Ελλάδας.» (Δελλαδέτσιμας, Παύλος. «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50»)

⁶¹ Όπως μας πληροφορεί ο W. McNeill «η πιο αποτελεσματική μέθοδος που είχε βρει η ελληνική κυβέρνηση για να ελέγξει την εξάπλωση της ισχύος των κομμουνιστικών ομάδων ήταν να απομακρύνει τους κατοίκους από τα χωριά που βρίσκονταν στην άμεση ακτίνα των επιδρομών τους.

ύπαιθρο⁶², αλλά οι βάσεις της δόμησης στην περιφέρεια της πόλης είχαν τεθεί. Στην περίοδο του εμφυλίου δόθηκαν επίσης κίνητρα ενίσχυσης της οικοδόμησης (φοροαπαλλαγές, απελευθερώσεις από το ενοικιοστάσιο και την επίταξη ιδιοκτησιών κ.ά.), όπως μέσα από το ΚΗ΄ Ψήφισμα «Περί Παροχής Διευκολύνσεων δια την υπό των Ιδιωτών Ανοικοδόμησιν» (1947), βασικό διάταγμα ενίσχυσης της ιδιωτικής οικοδόμησης στη μεταπολεμική ιστορία. Το Υφυπουργείο Ανοικοδόμησης, με διάρκεια από το 1946 έως το 1949, φρόντιζε για την αποκατάσταση ζημιωμένων περιοχών αλλά παράλληλα δημοσίευε «τεχνικές προδιαγραφές έργων ανοικοδόμησης, οδηγίες σύνταξης πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών μελετών, οδηγίες για την εφαρμογή πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών σχεδίων, μελέτες περίπτωσης αγροτικών και αστικών περιοχών κ.ά.»⁶³, δίνοντας «τα φώτα του» στους ιδιώτες. Φαίνεται δηλαδή πως στα χρόνια του εμφυλίου, παρά τους χαμηλούς ρυθμούς οικοδόμησης στην Αθήνα, η συγκέντρωση πληθυσμού στην πόλη και οι παρεμβάσεις στο θέμα της κατοικίας, έθεσαν τα θεμέλια της σχέσης που εξετάζεται.

Ως προς τη λήξη της περιόδου μελέτης, δεν εντάσσεται η δεκαετία του 1960 διότι συνδέεται με γεγονότα δηλωτικά μιας νέας μεταβολής στον τομέα της κατοικίας αλλά και την κοινωνική συγκρότηση. Ξεκινώντας ανάποδα, το 1967 η Δημοκρατία ανατράπηκε από τη Χούντα οπότε άλλαξαν τόσο οι κρατικές αποφάσεις σε σχέση με το χώρο (π.χ. σημαντική αύξηση συντελεστών δόμησης) όσο και οι κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις εντός του λαού. Νωρίτερα, η εκλογική νίκη του Γ. Παπανδρέου επί του Κ. Καραμανλή, το 1963, σηματοδοτεί, σύμφωνα με τους μελετητές⁶⁴, μια πολιτικοκοινωνική κρίση μετά από μια περίοδο «αδράνειας» και υπακοής στο συντηρητικό δόγμα της δεκαετίας του 1950. Οι κοινωνικές και πολιτικές ισορροπίες άρχισαν επομένως από τα πρώτα χρόνια του 1960 να αλλάζουν. Επίσης άλλαξε η σχέση μεταξύ πόλης και υπαίθρου: οι απογραφές πληθυσμού δείχνουν πως η περίοδος 1961-1971 ήταν η δεκαετία κορύφωσης της εξωτερικής μετανάστευσης⁶⁵, γεγονός που επηρέασε τη συγκεντρωτική τάση της Αθήνας να απορροφά τον πληθυσμό της επαρχίας, ενώ παράλληλα μικρότερα αστικά κέντρα άρχισαν να αποσπών ένα μέρος της υπαίθρου⁶⁶. Ως προς τις συνθήκες και το επίπεδο ζωής στην Αθήνα, αυτά είχαν πια σταθεροποιηθεί σε βαθμό που οι χαμηλότερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας παρέμεναν συχνά κενές⁶⁷, ενώ η οικονομία είχε λάβει σημαντικότερη θέση στον ευρωπαϊκό χώρο⁶⁸. Το μεγαλύτερο μέρος των κατοικιών είχαν ρεύμα και νερό κατά τη δεκαετία του 1960, ενώ ο ρυθμός κατασκευής αυθαιρέτων μειώθηκε. Ως προς την αρχιτεκτονική σκέψη, το 1961 έγινε το πρώτο –μεταπολεμικά– πανελλήνιο συνέδριο αρχιτεκτόνων, γεγονός που επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού διαλόγου με έμφαση βεβαίως στην Αθήνα. Το

[...] Στο τέλος του πολέμου, περίπου το ένα δέκατο του πληθυσμού της χώρας ζούσε σε προσφυγικούς καταυλισμούς στις παρυφές κάποιων πόλεων.» (McNeill, William. *Η Μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Μεταφ. Νίκος Ρούσσοσ. Παπαδόπουλος, 2017. (πρωτοτ. 1978), σ. 148) ενώ ο Μαλούτας συνδέει και την εκούσια προσέλευση με το πολιτικό σκηνικό, λόγω της ανωνυμίας που μπορούσε να προσφέρει η πόλη σε μια περίοδο πολιτικών πιέσεων και διαχωρισμών. (Maloutas, Thomas. «The self-promoted housing solutions in post-war Athens». Discussion Paper Series. 9(6): 95-110, 2003)

⁶² McNeill, όπ.αν., σ.154

⁶³ Δελλαδέτσιμας, όπ.αν.

⁶⁴ Leontidou, Lila. *The Mediterranean city in transition*. Cambridge University Press, 1990, σ. 95, και McNeill, όπ.αν., σ. 178 και 184

⁶⁵ McNeill, όπ.αν., σ. 175

⁶⁶ Μιχαήλ, Γιάννης. «Πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες»

⁶⁷ McNeill, όπ.αν., σ. 193

⁶⁸ Η Leontidou αναφέρει πως η οικονομία της Ελλάδας από περιφερειακή που ήταν στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, μπορεί στα μέσα του 1960 να χαρακτηριστεί ημιπεριφερειακή. (Leontidou, όπ.αν., σ. 92).

ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική είχε ήδη εκδηλωθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 με πλήθος δημοσιεύσεων αρχιτεκτονικών έργων, κυρίως στο περιοδικό «Αρχιτεκτονική», και με τη διενέργεια αρχιτεκτονικών διαγωνισμών, όπως για τις πλατείες Συντάγματος και Κλαυθμώνος (1955) και για το κτήριο της Εθνικής Πινακοθήκης (1957). Ωστόσο, η κριτική στάση των σχεδίων και των κειμένων που δημοσιεύθηκαν μετά τα μέσα του 1960⁶⁹ είναι εκείνα που μαρτυρούν μια συνειδητοποίηση των πρώτων μεταπολεμικών επιλογών. Ο οικοδομικός αυθορμητισμός των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων δεν τιθασεύτηκε τελικά, αλλά τότε φαίνεται να έγιναν κάποιες σχετικές προσπάθειες. Οι νέες αλλαγές που παρατηρούνται στην αισθητική των κατοικιών προς το τέλος της περιόδου μελέτης, όπως θα φανούν και στη συνέχεια⁷⁰, επιβεβαιώνουν κατά κάποιο τρόπο τη δεκαετία του 1960 ως μια νέα περίοδο για το εξεταζόμενο ζήτημα.

Χώρος

Το φαινόμενο της προσέλευσης πληθυσμών από την επαρχία (χωριά και μικρότερα αστικά κέντρα) προς την πρωτεύουσα⁷¹ αφορά στη μετακίνηση κατοίκων τόσο στους δήμους Αθηναίων και Πειραιώς όσο και στους δήμους της περιφέρειας αυτών. Η εργασία αφορά συνεπώς το σύνολο της «τέως Περιφέρειας Πρωτευούσης» (Χάρτης 1). Σύμφωνα με τον χάρτη 1, οι περισσότεροι από τους δήμους της συγκεκριμένης περιοχής αυτονομήθηκαν κατά τις δεκαετίες 1920 και 1930, όταν ο πληθυσμός τους αυξανόταν με μεγάλους ρυθμούς⁷². Οι μεταπολεμικοί οικιστές βρήκαν εκεί «έτοιμες» εστίες κατοίκησης. Παρ' όλα αυτά, οι λόγοι απομάκρυνσης από την επαρχία συνδέονται περισσότερο με την ανάγκη φυγής από εκεί, παρά με τις ίδιες της δυνατότητες της Αθήνας, με αποτέλεσμα η πρωτεύουσα να ήταν σε αρκετές περιοχές ανέτοιμη να δεχτεί όλον αυτό τον πληθυσμό (αστικές υποδομές, θέσεις εργασίας)⁷³.

Οι χάρτες 2 και 3 (Μεταβολή πληθυσμού, Ρυθμός μεταβολής πληθυσμού) αναδεικνύουν τρία σημεία που αφορούν στην εγκατάσταση πληθυσμών στην πρωτεύουσα. Πρώτον, ο δήμος Αθηναίων παρουσίασε τη μεγαλύτερη αύξηση κατοίκων, γεγονός αναμενόμενο λόγω της διάκρισής του σε έκταση, παλαιότητα και συγκέντρωση δραστηριοτήτων από τους υπόλοιπους. Δεύτερον, οι περιφερειακοί δήμοι και κοινότητες, όπως ο Χολαργός και η Ηλιούπολη στα ανατολικά και το Πέραμα, τα Λιόσια και το Χαϊδάρι στα δυτικά, φαίνεται να υπερτέρησαν έναντι του κεντρικού σε ποσοστιαία αύξηση του πληθυσμού τους. Τέλος, οι δήμοι Πειραιά και Δραπετσώνας παρουσίασαν μείωση.

Ο χάρτης 4 αφορά στην απογραφή κτηρίων⁷⁴ με περίοδο κατασκευής 1945-1960 και δείχνει ότι οι πληθυσμιακές αυξήσεις συνοδεύτηκαν από νέες οικοδομές. Ακόμα και στις κεντρικές

⁶⁹ Ενδεικτικά αναφέρονται η διάλεξη του Κ. Δοξιάδη «Η πρωτεύουσα και το μέλλον της» (1960), το Ρυθμιστικό Σχέδιο από τη Διεύθυνση Πολεοδομικών Μελετών του Υπουργείου Δημοσίων Έργων (1962), η κυκλοφοριακή μελέτη των Wilbur και Smith (1963).

⁷⁰ βλ. μορφολογικές αλλαγές στο χρόνο, στα παραδείγματα αστικών πολυκατοικιών και μονοκατοικιών στα προάστια

⁷¹ Υπολογίζεται πως το 1960 το 43,9% των κατοίκων της Αθήνας ήταν Έλληνες (εσωτερικοί μετανάστες) και το 11,8% προερχόμενοι από τη Μ.Ασία (πρόσφυγες του 1920). (McNeill, *όπ.αν.*, σ.346)

⁷² Σύμφωνα με τη Λεοντίδου η κορύφωση της διάχυσης του ιστού της περιφέρειας της πρωτεύουσας σημειώθηκε το 1940, με την εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών τη δεκαετία του 1920 και εσωτερικών μεταναστών τη δεκαετία του 1930, στην περιφέρεια του τότε χτισμένου κέντρου. (Leontidou, *όπ.αν.*, σ.78)

⁷³ Maloutas, *όπ.αν.*

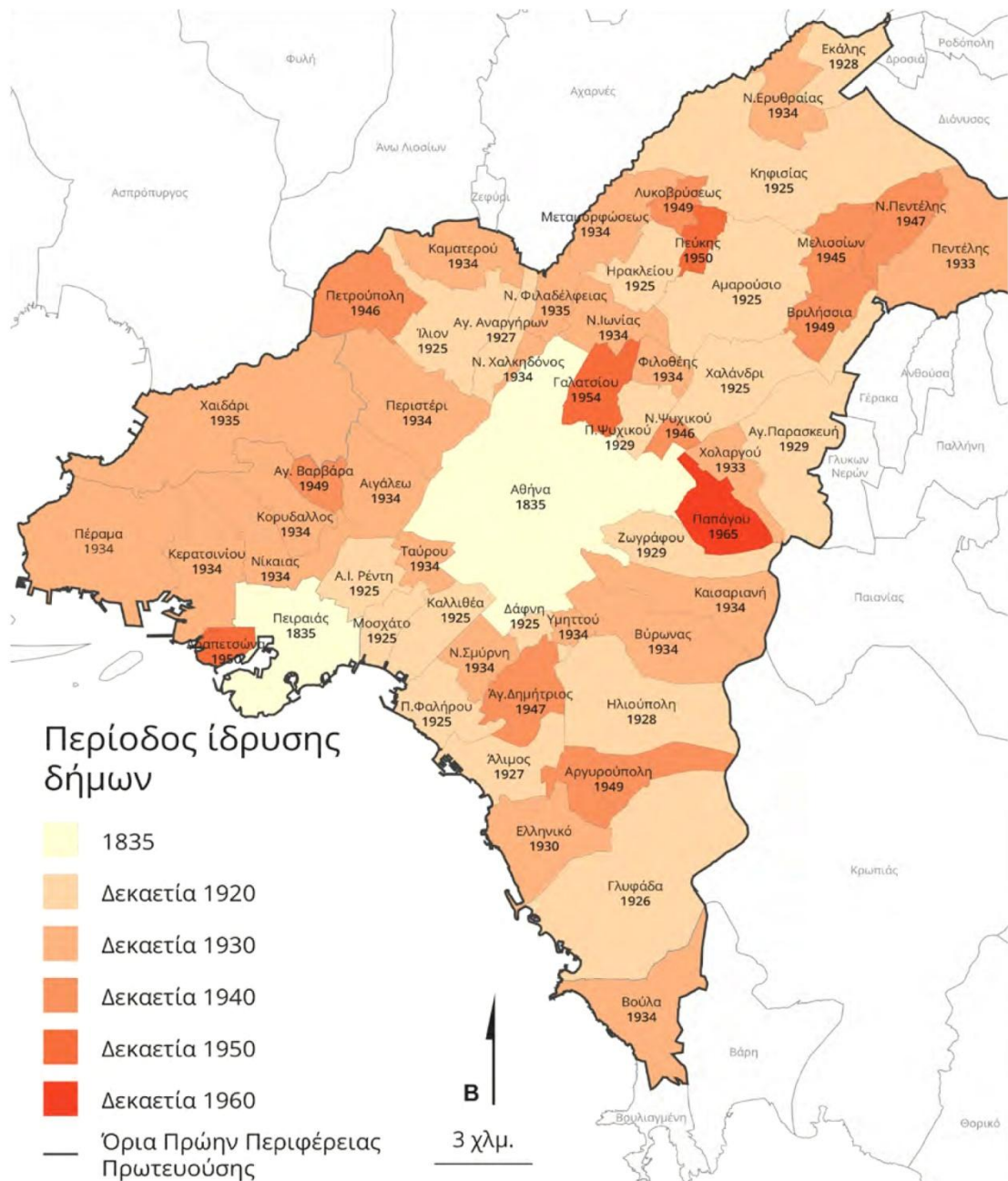
⁷⁴ Ο χάρτης αναφέρεται στο σύνολο των κτηρίων και όχι στις κατοικίες που αφορούν το ειδικό θέμα της εργασίας, αλλά η εικόνα του είναι ενδεικτική της κατάστασης των κατοικιών. Ο λόγος είναι η μεγάλη διάδοση της μίξης δραστηριοτήτων (εμπορικές ή μεταποιητικές χρήσεις στο ισόγειο και κατοικία στους ορόφους) στις ελληνικές πόλεις και την Αθήνα.

περιοχές όπου υπήρχε προπολεμικό κτηριακό απόθεμα, είναι μεγάλο το μέρος αυτού που αντικαταστάθηκε από νέο, είτε λόγω ζημιών είτε μέσα από κίνητρα ενίσχυσης του κλάδου των κατασκευών⁷⁵. Τις περισσότερες κατασκευές της περιόδου 1945-1960 (βλ. περιοχές με ποσοστό κτηρίων αυτής της περιόδου άνω του 30%) συγκεντρώνουν περιοχές στη Δάφνη, το Βύρωνα και την Καισαριανή στα ανατολικά, στο Ψυχικό, τη Φιλοθέη, το Μαρούσι και τη Νέα Φιλαδέλφεια στα βόρεια, στο Αιγάλεω, τον Αγ. Ιω. Ρέντη και το Κερατσίνι στα δυτικά και στην Καλλιθέα και τις Τζιτζιφιές στα νότια. Στην Αθήνα αντίστοιχα οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις κτηρίων εκείνης της περιόδου φαίνονται στο Κολωνάκι, στο Φιλοπάππου, στην Κυψέλη και στα Πατήσια⁷⁶.

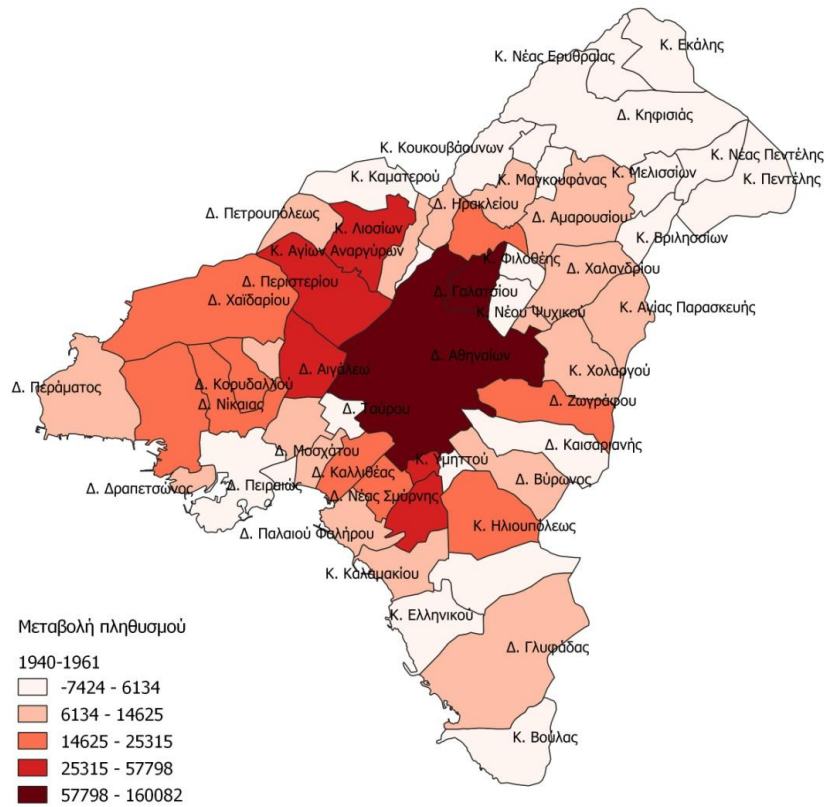
⁷⁵ Μαλούτας, Θωμάς (επιμ.). *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Τόμος 1ος. Οι πόλεις*. ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2000, σ. 35 και Μαντουβάλου, Μαρία. «Η οικοδομή στην Αθήνα: Οικονομικές και κοινωνικές απόψεις μιας ευκαιριακής ανάπτυξης», όπου τονίζεται η επίδραση των κινήτρων στον πληθυσμό: «Στο τέλος της δεκαετίας του 1940, το έλλειμμα κατοικίας στην Αθήνα είναι δραματικό και η κατάσταση σε μεγάλα τμήματα της πόλης χαρακτηρίζεται από επίσημες έρευνες σα γενικευμένη αθλιότητα. Για την αντιμετώπιση της κρίσης υιοθετούνται από το κράτος, αμέσως μετά τον πόλεμο μια σειρά μέτρα. Σημαντικότερα: το «ενοικιστάσιο», που αφορά τους παλιούς ενοικιαστές και ίσχυσε αναπροσαρμοζόμενο μέχρι τη δεκαετία του 1960, και το ΚΗ΄ ψήφισμα, που απαλάσσει από φόρους τα εισοδήματα που προέρχονται από ακίνητα που χτίστηκαν ή αγοράστηκαν μετά το 1945. Λόγω της έλλειψης, τα ενοίκια των νέων μισθώσεων διαμορφώνονται σε πολύ υψηλά επίπεδα και η διαφορά τους με τα ενοικιστασιακά γίνεται τόσο μεγάλη που συμφέρει τους ιδιοκτήτες να διώξουν τους παλιούς ενοικιαστές πληρώνοντας πολύ ακριβές αποζημιώσεις και να χτίσουν νέο σπίτι για εκμετάλλευση.»

⁷⁶ Ο Θουκ. Σταματιάδης σε άρθρο του στην «Αρχιτεκτονική» το 1957 («Ιστορία της Πολυκατοικίας στα Αθήνας». *Αρχιτεκτονική*. 3/1957:49-50) αναφέρει ωστόσο πως «Η Αθήνα κτίζεται, έχουμε οικοδομικό οργανισμό, κι όμως είναι ακόμη, και θα είναι για πολύ καιρό ακόμη, άκτιστη. Η οδός Σταδίου, η οδός Πανεπιστημίου και Ακαδημίας, η οδός Βασιλίσσης Σοφίας, η οδός Πατησίων έχουν καινούργιες οικοδομές, αλλά οι παλιές, οι μονόροφες ή διώροφες είναι το μεγαλύτερο ποσοστό.» Οι εικόνες από την Ομόνοια, τα Πατήσια και το Κολωνάκι λίγα χρόνια αργότερα στο λεύκωμα του Τεχνικού Επιμελητηρίου, *Αθήνα 1961* μαρτυρούν την αυξημένη πια πυκνότητα δόμησης της πόλης.

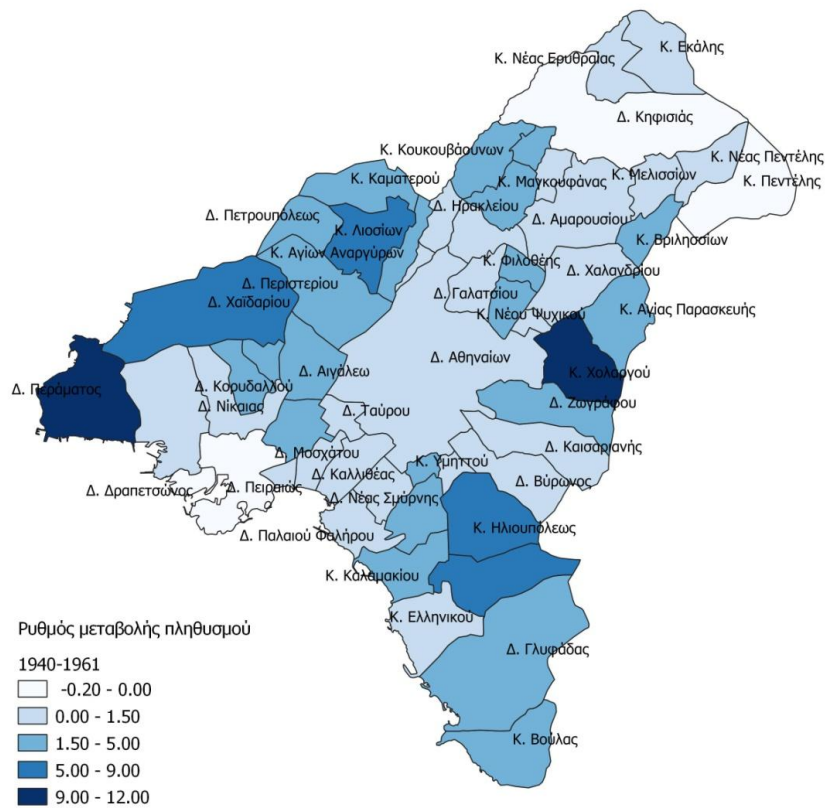

Πηγή: Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων (από της εφαρμογής του Νόμου ΔΝΖ' του 1912 και εφεξής), Νομός Αττικής, 5, εκδόσεις Κ.Ε.Δ.Κ.Ε., Αθήναι 1962 στο Μπουρνόβα, Ευγενία. Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900-1960. Δημογραφία. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών ΕΚΠΑ, 2016, σ.49

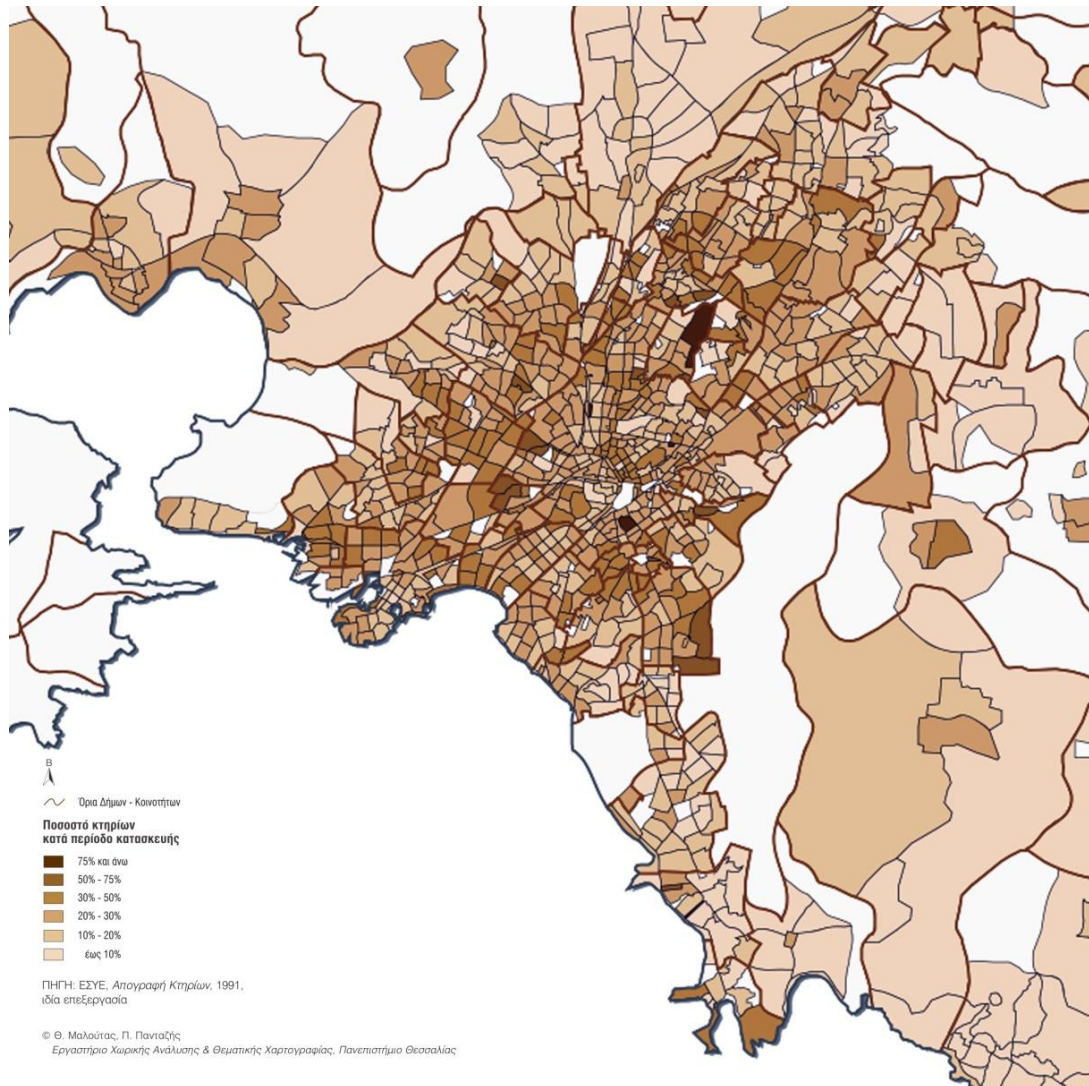
Χάρτης 1: Περίοδος ίδρυσης δήμων

Χάρτης 2: Μεταβολή πληθυσμού στην τέως Περιφέρεια Πρωτευούσης

Χάρτης 3: Ρυθμός μεταβολής πληθυσμού στην τέως Περιφέρεια Πρωτευούσης

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Κτηρίων, 1991 στο Μαλούτας, Θωμάς (επιμ.). Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Τόμος 1ος. Οι πόλεις. ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2000, σ.34

Χάρτης 4: Κτηριακό απόθεμα 1945-1960

«Ο κοινωνικά συγκεκριμένος άνθρωπος»

Εφόσον γνωρίζουμε το χώρο και το χρόνο της αλλαγής, απαραίτητη είναι η διευκρίνιση των *κοινωνικά συγκεκριμένων ανθρώπων* του Adorno, τους οποίους αφορούσε η αισθητική αλλαγή. Η ανάλυση του αισθητικού κριτηρίου απέρριψε τη μοντέρνα λογική των ανθρώπινων τύπων, καθώς η χρήση τους είναι μια αναφορά στην αντικειμενικότητα και την καταπίεση της ατομικής ελευθερίας. Ο εντοπισμός ωστόσο κάθε ξεχωριστού υποκειμένου στην κλίμακα της πόλης και πολύ περισσότερο για μια περίοδο που έχει παρέλθει, είναι εκ των πραγμάτων αδύνατος. Η εργασία θα ομαδοποιήσει λοιπόν τους μεταπολεμικούς οικιστές σε ομάδες που συνιστούν τα *συλλογικά κοινωνικά υποκείμενα* της πόλης. Η ομαδοποίηση δεν θα γίνει βάσει τυπολογικών χαρακτηριστικών (εισόδημα, μορφωτικό επίπεδο, ηλικία, εθνότητα κλπ.) αλλά βάσει των συλλογικών κοινωνικών συνειδήσεων που σχετίζονται με το χώρο και τον τρόπο εγκατάστασής τους. Η συλλογική συνείδηση της κατοικίας ως κτηριακή μορφή ενδιαφέρει στη συνέχεια την αισθητική προσέγγιση. Μια γενική διάκριση σε κοινωνικές, εισοδηματικές τάξεις είναι ένας συμβιβασμός που θα χρησιμοποιηθεί στην εργασία, ακολουθώντας τη διαθέσιμη βιβλιογραφία. Είναι ένα εργαλείο πρώτης ομαδοποίησης που διευκολύνει τον εντοπισμό των οικιστών στον χώρο για τη μετέπειτα περιγραφή των συλλογικών συνειδήσεων⁷⁷. Έπειτα θα εντοπιστούν χαρακτηριστικά των συλλογικών συνειδήσεων μέσα από την περιγραφή των κοινωνικών σχέσεων: σχέσεις με το κράτος, πολιτικά μέτωπα, σχέσεις μεταξύ των ατόμων. Αυτά θα εντοπιστούν ειδικότερα σε κάθε οικιστική ομάδα στις επόμενες ενότητες, τις αισθητικές προσεγγίσεις.

Στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο της Αθήνας δε διακρίνεται μια ενιαία και σαφής κοινωνική δομή βάσει εισοδημάτων, αλλά ούτε και ακραίες ανισότητες⁷⁸. Πριν το 1940, παρά την ευρύτητα που είχαν αποκτήσει τα μεσαία στρώματα ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ήταν εύκολα διακριτά τα δύο άκρα της κοινωνικής ιεραρχίας. Ως προς το υψηλότερο άκρο, γίνεται λόγος για μια αστική αριστοκρατία, μη ικανή ωστόσο σε μέγεθος ώστε να διαχειριστεί τον πλούτο και την εργατική τάξη⁷⁹. Αντίθετα, στα κατώτερα στρώματα συγκεντρώθηκε κατά το μεσοπόλεμο πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού, κυρίως του προσφυγικού. Το 1970, η εργατική τάξη –όπως και η ανεργία, η φτώχεια, οι χαμηλοί μισθοί– είχαν υποχωρήσει σε μέγεθος⁸⁰, ενώ είχε προκύψει ένα σύνολο μέσων και υψηλών εισοδημάτων, κυρίως μέσα από την ανάπτυξη του κλάδου των υπηρεσιών. Η περίοδος μελέτης είναι λοιπόν μια μεταβατική περίοδος για την κοινωνική (και οικονομική) ιστορία της Αθήνας. Είναι περίοδος συρρίκνωσης των άκρων και διεύρυνσης της μικρομεσαίας κοινωνικής βάσης. Η μετεμφυλιακή ανάπτυξη της οικονομίας σε δύο κλίμακες (από τη μία με μικρές επιχειρήσεις και από την άλλη με τη δειλή βιομηχανική ανάπτυξη) επέτρεψε την πρόσβαση ενός μεγάλου μέρους του αστικού πληθυσμού στην κατανάλωση⁸¹. Στο

⁷⁷ Άλλωστε η θεωρία των τάξεων χαρακτηρίζεται από μια συνθετότητα που ξεπερνάει τα πλαίσια της εργασίας, οπότε η απλή αναφορά σε αυτές –που επιλέγεται εδώ– από μόνη της δεν φτάνει σε επίπεδο τυπολόγησης βάσει ταξικών χαρακτηριστικών.

⁷⁸ Γετίμης, Παναγιώτης. Οικονόμου, Δημήτρης. «Οικονομικές διαστάσεις της οικοδομικής δραστηριότητας στη δεκαετία του '50»

⁷⁹ Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Νίκη. «Η μεταπολεμική ελληνική κοινωνία και η πορεία της προς τον θεσμικό – πολιτικό εκσυγχρονισμό»

⁸⁰ Leontidou, όπ.αν., σ.96

⁸¹ Η εύκολη απορρόφηση των εσωτερικών μεταναστών στη μεταπολεμική Αθήνα (Leontidou, όπ.αν., σ.116) σε αντιπαράθεση με τη δυσκολία ενσωμάτωσης των Μικρασιατών προσφύγων του 1920 στην απασχόληση και την κοινωνική ζωή (McNeill, όπ.αν.), είναι επίσης ενδεικτική των κοινωνικοοικονομικών μεταβολών.

μικρομεσαίο αυτό αστικό στρώμα περιλαμβάνονται εργάτες, μικροεπιχειρηματίες (έμποροι, βιοτέχνες), υπάλληλοι (δημόσιοι και ιδιωτικοί) και μικροϊδιοκτήτες⁸².

Η έκφραση αυτής της δομής στο χώρο βοηθάει τον εντοπισμό των οικιστικών ομάδων και των χαρακτηριστικών τους ως συλλογικά υποκείμενα⁸³. Οι στατιστικές απογραφές του 1951 και 1961 δεν συμπεριέλαβαν οικονομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού. Έτσι θα γίνει μια ποιοτική περιγραφή της χωρικής κατανομής των προηγούμενων εισοδηματικών τάξεων στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας (κοινωνικός διαχωρισμός), συνδυάζοντας βιβλιογραφικές πηγές και παρακολουθώντας τον κοινωνικό διαχωρισμό στην Αθήνα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως τη δεκαετία του 1970, όπως αποτυπώνεται στον χάρτη 5, του Εμμανουήλ.

Ο διαχωρισμός σε ανατολικό και δυτικό τμήμα της «τέως περιφέρειας Πρωτευούσης» [Greater Athens] που αποτυπώνεται στον χάρτη 5 βάσει απογραφικών δεδομένων του 1971 έχει τις ρίζες του στην πόλη του 19^{ου} αιώνα, όπου οι οδοί Αθηνάς και Αιόλου οριοθετούσαν τη δυτική, αγροτική και βιοτεχνική ζώνη από την ανατολική, διοικητική και κοινωνικών λειτουργιών ζώνη της πόλης της Αθήνας⁸⁴. Κατά το μεσοπόλεμο το –λειτουργικό πια παρά κοινωνικό– όριο μεταξύ δύσης και ανατολής ακολούθησε τις επεκτάσεις της πόλης προς βορρά και τοποθετήθηκε στον Κηφισό ποταμό, ενώ το κέντρο ήδη περιελάμβανε θύλακες του κοινωνικού μεσοστρώματος⁸⁵. Παρά την έλλειψη λοιπόν σχετικής χαρτογραφικής απεικόνισης για το διάστημα 1940-1961, ο χαλαρός διαχωρισμός της εν λόγω περιόδου πρέπει να είχε το ίδιο χωρικό αποτύπωμα (ανατολής-δύσης), αλλά σε μικρότερη περιοχή. Η περιοχή αυτή μπορεί να εντοπιστεί στους προηγούμενους χάρτες (2. Μεταβολή πληθυσμού και 4. Κτηριακό απόθεμα 1945-1960). Συνδυάζοντας λοιπόν τις χαρτογραφικές πληροφορίες με τη σχετική βιβλιογραφία, προκύπτουν τα παρακάτω:

---

⁸² Η μεταπολεμική οικονομία της Ελλάδας στηρίχθηκε αρκετά στον παρασιτισμό (Κρεμμυδάς, Βασίλης. «Η Ελλάδα του 1945-1967: Το ιστορικό πλαίσιο» και Καρύδης, Δημήτρης Ν. *Τα Επτά Βιβλία της Πολεοδομίας*. 2η εκδ., Παπασωτηρίου, 2008), δηλαδή σε επαγγέλματα μη παραγωγικά, επικουρικά της ατομικής ανάπτυξης, όπως το μικρεμπόριο και οι προσωπικές υπηρεσίες. Η Λεοντίδου αρνείται την κυριαρχία μιας παρασιτικής οικονομίας και τονίζει το μέγεθος της παραγωγικής πλευράς. Μιλάει για *προλεταριοποίηση (proletarization)* του πληθυσμού, βασιζόμενη στην ύπαρξη της εργατικής τάξης, τη μείωση της περιθωριοποίησης, την αύξηση μικρών και μεσαίων βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων, την ανάπτυξη μιας οικονομίας πλήρους απασχόλησης σε αντικατάσταση της ανεργίας και της αστικής φτώχειας, την απορρόφηση μεταναστών. Σε κάθε περίπτωση πάντως αναδεικνύεται η σύσταση ενός ευρέος στρώματος μικρομεσαίου (εισοδηματικού) επιπέδου και ποικίλων κλάδων απασχόλησης. (Leontidou, *όπ.αν.*, σ.202)

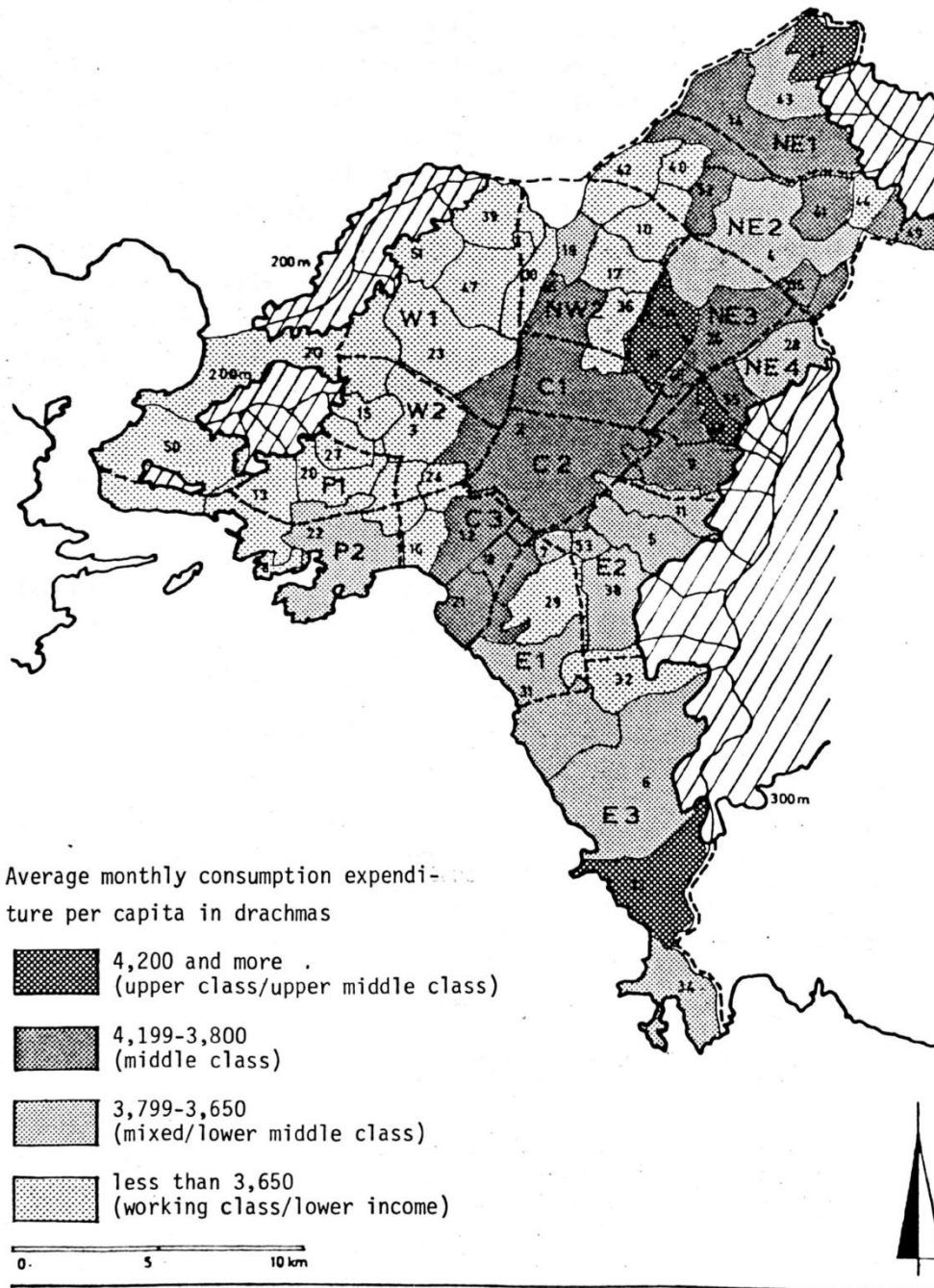
⁸³ Η τοποθέτηση των ομάδων στο χώρο δεν έχει μόνο γεωγραφική σημασία. Γίνεται στη βάση της αλληλεπίδρασης χώρου και κοινωνίας. Στη μεταπολεμική Αθήνα τέτοια φαινόμενα ήταν αρκετά έντονα. Οι κατεδαφίσεις παραπηγμάτων στον Πειραιά με την επακόλουθη μεταφορά των οικογενειών σε διάφορες περιοχές της Αθήνας είναι ένα παράδειγμα προώθησης της συμμόρφωσης προς την κρατική εξουσία μέσω της μετακίνησης πληθυσμών. (Leontidou, *όπ.αν.*, σ.139) Η πληροφορία αυτής της μετακίνησης δίνεται και από την επίσημη έκδοση του τότε Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας *Στέγασις Αστών Προσφύγων 1922. Το έργο της εξαετίας 1952-1957*. Ένα δεύτερο παράδειγμα είναι η ιδιωτική πρωτοβουλία της μικροϊδιοκτησίας και ο τρόπος που λειτούργησε ως μέσο ενεργοποίησης της ταξικής κινητικότητας, της κοινωνικής ανάδειξης και της πολιτικής ομαλότητας. Σύμφωνα με τη Μαντουβάλου, το αυθαίρετο ήταν για τον μετανάστη που κατέφθανε στην Αθήνα μια υπόσχεση μικροαστικοποίησης και αυτό φαίνεται γιατί «παρά την έντονη δυσφορία από τα προβλήματα που η ‘πολυκατοικιοποίηση’ συσσωρεύει στην Αθήνα, η πόλη εξακολουθεί να χτίζεται με τον ίδιο τρόπο, χωρίς σοβαρές αντιδράσεις. Αντίθετα, οι κάτοικοι λαϊκών αραιοδομημένων περιοχών διεκδικούν, και γι’ αυτές, όρους που θα επιτρέψουν την ‘πολυκατοικιοποίηση’». (Μαντουβάλου, Μαρία, *όπ.αν.*)

⁸⁴ Καρύδης, Δημήτρης Ν. *Τα Επτά Βιβλία της Πολεοδομίας*. 2η εκδ., Παπασωτηρίου, 2008. σ.53

⁸⁵ στο ίδιο, σ.269

Figure 2.1. Socioeconomic class character of Municipalities and Communes in Greater Athens, 1971

Πηγή: Emmanuel, Dimitris. "The Growth of Speculative Building in Greece: Modes of Housing Production and Socioeconomic Change, 1950-1974." (PhD Thesis). The London School of Economics and Political Science (LSE), 1981.

Χάρτης 5: Κοινωνικός διαχωρισμός στην τέως περιφέρεια Πρωτευούσης, 1971

Η αύξηση του πληθυσμού και των κτηρίων του κέντρου (δήμος Αθήνας) αφορούσε στην ανάπτυξη της μικρομεσαίας τάξης⁸⁶ και κάποιων ανώτερων στρωμάτων (π.χ. Σύνταγμα, Κολωνάκι)⁸⁷. Οι περισσότεροι απασχολούνταν στη βιομηχανία, τις βιοτεχνίες και το εμπόριο, και ακολουθούσαν οι υπάλληλοι (ιδιωτικοί και δημόσιοι)⁸⁸. Ο Λυκαβηττός, το Κολωνάκι, η Νεάπολη, η Κυψέλη, τα Πατήσια, το Παγκράτι, ο Νέος Κόσμος, η Πλάκα, το Πολύγωνο ήταν περιοχές εγκατάστασης μεταναστών από την επαρχία, ενώ περίπου 1 στους 3 κατοίκους της πόλης της Αθήνας ήταν γηγενείς⁸⁹. Έρευνα που έγινε στις ληξιαρχικές πράξεις γάμων της περιόδου 1940-1960 έδειξε την προτίμηση αρκετών μεταναστών για γάμο με άτομα της ίδιας καταγωγής⁹⁰, καθώς και χωρικές συγκεντρώσεις τους με βάση την καταγωγή⁹¹, στοιχεία που παραπέμπουν σε τάσεις εσωστρέφειας και αποφυγής ισχυρών δεσμών με τους «άλλους». Στις δυτικές και βορειοδυτικές εργατικές συνοικίες του μεσοπολέμου είχαν παραμείνει το 1970 οι χαμηλότερες κοινωνικά τάξεις. Εκεί άλλωστε ήταν το 1950 και 1960 οι δύο μεγάλες βιομηχανικές ζώνες της πρωτεύουσας (άξονας Αθήνας-Πειραιά και Νέα Ιωνία)⁹². Λαμβάνοντας υπόψη πως στην Αθήνα –σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις- οι εργάτες των εργοστασίων κατοικούσαν κοντά στο χώρο εργασίας τους, οι πληθυσμιακές αυξήσεις του 1945-1960 στα δυτικά και βορειοδυτικά φαίνεται ότι εκπροσωπούσαν το ίδιο κοινωνικό υποκείμενο. Χαρακτηριστικό της κοινωνικής μεταβολής είναι πως οι εργατικές περιοχές ξεκίνησαν το 1920 ως σχετικά αυτάρκειες κοινότητες και σταδιακά εντάχθηκαν στον αστικό ιστό υιοθετώντας παράλληλα τον σύγχρονο τρόπο ζωής. Η αυτονομία τους εντοπίστηκε και μεταπολεμικά από τον McNeill, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της Νέας Ιωνίας⁹³. Η αρχική αυτάρκεια τεκμηριώνεται από τις λίγες προσφερόμενες θέσεις απασχόλησης –την έλλειψη των οποίων έπρεπε να αντισταθμίσουν οι κοινότητες μόνες τους, τις πολιτισμικές διαφορές τους με τους ντόπιους Αθηναίους⁹⁴, την απόσταση στην οποία τοποθετήθηκαν από τον ήδη δομημένο χώρο⁹⁵ και την έλλειψη μεταφορικών συστημάτων για καλή σύνδεση με αυτόν⁹⁶. Όλα τα προηγούμενα διατηρήθηκαν αλλά μετριασμένα στη μεταπολεμική εποχή της ανάπτυξης και της προσαρμογής στον αστικό τρόπο ζωής, ενώ στους Μικρασιάτες οικιστές προστέθηκαν οι μετανάστες από την ελληνική ύπαιθρο. Αποτέλεσμα ήταν η εξωστρέφεια των αρχικά κλειστών κοινοτήτων και η τάση προσαρμογής στο αστικό πρότυπο. Η οργάνωση σε συλλόγους για την αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων, όπως η έλλειψη κοινόχρηστων

⁸⁶ στο ίδιο, σ.274

⁸⁷ Leontidou, *όπ.αν.*, σ.132

⁸⁸ «Οι εργάτες αποτελούσαν το 13% έως 16% περίπου και οι τεχνίτες-μαγαζάτορες συγκέντρωναν το 23,6% έως 25% του πληθυσμού. Η ελίτ συγκροτούσε τουλάχιστον το 10% των Αθηναίων, τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά» (Μπουρνόβα, Ευγενία. *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900-1960. Δημογραφία. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών ΕΚΠΑ*, 2016, σ.238)

⁸⁹ στο ίδιο, σ.193 και 97

⁹⁰ Τα ποσοστά ενδογαμίας μειώθηκαν στη μεταπολεμική σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, αλλά παρέμειναν σημαντικά ενδεικτικά στοιχεία της επιλογής συζύγου μεταξύ των κατοίκων της Αθήνας. (στο ίδιο, σ.190)

⁹¹ στο ίδιο, σ.196-214

⁹² Leontidou, *όπ.αν.*, σ.134

⁹³ Για την Ν. Ιωνία αναφέρει από μελέτη του 1971 (χωρίς πηγή): «Εκείνη την εποχή το 52% των κατοίκων ήταν νεοφερμένοι, οι οποίοι είχαν έρθει στη Νέα Ιωνία μετά το 1945 από διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Παρ' όλα αυτά, το 44% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού εργαζόταν στην κοινότητα και μόνο το 35% δούλευε εκτός. Οι υπόλοιποι –το 21%- δεν είχαν σταθερή απασχόληση, αλλά δούλευαν όπου έβρισκαν εργασία, είτε εντός είτε εκτός κοινότητας.» (McNeill, *όπ.αν.*, σ.360)

⁹⁴ στο ίδιο, σ.358

⁹⁵ Οι αρχικές τους αποστάσεις από τον αστικό ιστό ήταν πάνω από 4χλμ, αλλά μέχρι το 1940 τα προσφυγικά του Πειραιά είχαν σχεδόν ενωθεί με την Αθήνα. (Leontidou, *όπ.αν.*, σ.77)

⁹⁶ McNeill, *όπ.αν.*, σ.363

χώρων ή διευθέτησης των λημμάτων, ενισχύει την άποψη περί συλλογικών συμπεριφορών στις περιοχές της περιφέρειας⁹⁷.

Ως προς τα μεσαία και υψηλότερα στρώματα -που δεν παρέμειναν στο κέντρο- αυτοί κινήθηκαν προς τη βόρεια και βορειοανατολική περιφέρεια⁹⁸. Τα προπολεμικά προάστια του Ψυχικού και της Φιλοθέης απέκτησαν έτσι σταδιακά την αστική τους όψη, διατηρώντας όμως τις προϋποθέσεις για την εγκατάσταση εκεί των ανώτερων στρωμάτων, όπως φαίνεται και στον χάρτη 5, του 1971. Στα νότια και βόρεια προάστια (Γλυφάδα, Βούλα, Κηφισιά, Εκάλη κ.ά.) δεν παρατηρούνται αντίστοιχα μεγάλες αλλαγές (πληθυσμού, κατασκευών) κατά το διάστημα 1945-1960. Μέχρι το 1960 οι περιοχές αυτές διατήρησαν τον εξοχικό, προαστιακό χαρακτήρα με τον οποίο δημιουργήθηκαν το 1920-1930, απευθυνόμενες στα ανώτερα στρώματα. Η μετακίνηση μόνιμων κατοίκων προς τα εκεί και η αστικοποίηση του παραθαλάσσιου μετώπου ήταν εντονότερα μετά το 1970⁹⁹. Οι αστικές περιοχές δεν ήταν τόσο αυτάρκεις όσο οι εργατικές, αλλά αρκετά πιο κλειστές ως προς την ανάμιξη με άλλες ομάδες¹⁰⁰, όπως είναι λογικό για μια πόλη όπου την κατοικία ρύθμιζε εξ' ολοκλήρου η αγορά.

Συνοψίζοντας, το χωρικό σχήμα που εκφράζει τους χαλαρούς διαχωρισμούς στην «τέως Περιφέρεια Πρωτευούσης» μεταξύ 1945 και 1960 είναι:

- ένα κέντρο (Πατήσια, Κυψέλη, Νέος Κόσμος κ.ά.) μικρομεσαίων στρωμάτων (έμποροι, βιοτέχνες, υπάλληλοι κ.ά.) με πυρήνες αστικής τάξης (π.χ. Σύνταγμα, Κολωνάκι)
- μια δυτική και βορειοδυτική περιφέρεια μέσων και χαμηλότερων εισοδημάτων (εργάτες, βιοτέχνες, μικροεπιχειρηματίες κ.ά.) προσφύγων και μεταναστών από την ύπαιθρο
- μια βόρεια και βορειοανατολική αστική και προαστιακή ζώνη μέσων και υψηλότερων εισοδημάτων (τραπεζίτες, στρατιωτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι κ.ά.)
- μια νότια και νοτιοανατολική αραιή προαστιακή δόμηση μέσων και υψηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων.

Η σχέση εξουσιαζόντων – εξουσιαζομένων, γύρω από την οποία κινείται η Κριτική Θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης και η οποία συμβάλλει στη διαμόρφωση των συνειδήσεων, δεν ήταν μια αυστηρά ιεραρχημένη σχέση στη μεταπολεμική Αθήνα. Τα όρια εκμετάλλευσης κράτους – πολιτών και άσκησης εξουσίας ήταν μάλλον ρευστά. Ως προς την εθνική οικονομία, η περιορισμένη προσέλκυση επενδύσεων βιομηχανικής ανάπτυξης δεν μπορούσε να καλύψει τη ζήτηση της απασχόλησης. Η λειτουργία της βρέθηκε εξαρτημένη από εισαγωγές μηχανολογικού εξοπλισμού για τη γεωργία ή την οικοδομή, μιας και η βιομηχανική παραγωγή δεν είχε επεκταθεί σε αυτόν τον κλάδο. Η κοινωνία στράφηκε έτσι και σε άλλες πηγές εσόδων (εμπόριο, βιοτεχνίες, υπηρεσίες, ναυτιλία, τουρισμός,

⁹⁷ Στα Ν.Λιόσια από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 είχαν ιδρυθεί περισσότεροι του ενός εξωραϊστικοί σύλλογοι, όπως η «Πρόοδος-Αναγέννηση» και ο «Άγιος Διονύσιος» της περιοχής Ραδιοφωνίας, που μεριμνούσαν για έργα υποδομών όπως χαντάκια απορροής υδάτων. (Μηλιώνης, Ανδρέας. *Ίλιον: Τόπος ιστορικής μνήμης και δημιουργίας*. Δήμος Ιλίου, 2018)

⁹⁸ Καρύδης, ό.π.αν., σ.274 και McNeill, ό.π.αν., σ.357. (Ο McNeill αναφέρεται μονάχα στην ύπαρξη αυτών των οικιστικών προαστίων μεσαίας και ανώτερης τάξης, χωρίς να τα προσδιορίζει γεωγραφικά.)

⁹⁹ Καρύδης, ό.π.αν., σ.276 και Σαρηγιάννης, Γεώργιος. «Τάσεις πολεοδομικής εξελίξεως Λεκανοπεδίου Αθηνών». *Τεχνικά Χρονικά*. (562) 4/1973:339-362

¹⁰⁰ Leontidou, ό.π.αν., σ. 132 Επίσης σημερινοί κάτοικοι του Ψυχικού αναφέρουν πως η διατήρηση της ιδιοκτησίας ήταν συχνά δύσκολη και από γενιά σε γενιά, με αποτέλεσμα «εσωτερικές» κοινωνικές μεταβολές μετά το 1980. Η πληροφορία αναδεικνύει ακόμα περισσότερο την κλειστότητα αυτών των προαστίων. (από την εκδήλωση «Συλλέγοντας προφορικές μαρτυρίες για το Ψυχικό» με τον ΟΚΑΠΑ του Δ. Φιλοθέης-Ψυχικού και τη Monumenta, 20 Φεβρουαρίου 2019)

εκμετάλλευση της γης)¹⁰¹. Το σημαντικότερο ρόλο τους ως ρυθμιστές της οικονομίας, οι κυβερνήσεις τον έπαιξαν με την εγκαθίδρυση της λογικής των πελατειακών σχέσεων με τους πολίτες. Ιδιαίτερα εκείνοι που ασχολήθηκαν και επένδυσαν στο φυσικό χώρο της γης και των ακινήτων, βρίσκονταν πάντα κερδισμένοι στις συναλλαγές τους με το κράτος¹⁰². Το πλήθος των παραχωρήσεων προς την έγγεια ιδιοκτησία (ενοικιοστάσιο, επιτάξεις ιδιοκτησιών, μέτρα για τις μεταβιβάσεις, την ανοικοδόμηση και την επισκευή κατεστραμμένων κτηρίων) δείχνει την κρατική διάθεση για εξάπλωση των μικροϊδιοκτητών¹⁰³. Στη μεταπολεμική Αθήνα μια ευρεία κοινωνική ομάδα ιδιοκτητών γης και εργολάβων, με εργαλεία την πολυκατοικία και τις οικοπεδικές κατατιμήσεις, είχε τον έλεγχο του χώρου και της κατοικίας. Η εθνική οικονομία υπολειπορούσε οδηγώντας μεγάλο μέρος των κατοίκων της πόλης στην αυτόνομη, συχνά και αυθαίρετη, δραστηριοποίηση.

Εντωμεταξύ επρόκειτο για μια περίοδο έντονης ανασφάλειας, φόβου, αμφισβήτησης και έλλειψης εμπιστοσύνης προς τα κέντρα εξουσίας¹⁰⁴, στοιχεία που ενίσχυαν την πελατειακή λογική. Η διαρκής σχέση με ξένες δυνάμεις (Αγγλία, ΗΠΑ, Σοβιετική Ένωση, NATO) ήταν δείκτης αδυναμίας του κράτους και πηγή αμφισβήτησης. Την εμπιστοσύνη προς την πολιτεία επηρέαζε και η εφαρμογή της ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης, της άποψης πως ο κομμουνιστής ήταν μη-εθνικόφρων, εχθρός του έθνους, *εθνικά αλλότριος*¹⁰⁵, μέσω πράξεων καταστολής των δικαιωμάτων των «αντιφρονούντων» (πρακτικές των Πιστοποιητικών Κοινωνικών Φρονημάτων, θέσπιση του Κομμουνιστικού Κόμματος εκτός νόμου από το 1947 έως το 1974). Στη διάρκεια του εμφυλίου αστοί και μικροαστοί που φέρονταν κατά του κομμουνισμού επωφελήθηκαν με κρατικές επιχορηγήσεις, επιδοτήσεις, δάνεια και προνόμια. Μετά τον εμφύλιο κύριος εκφραστής της υποχρέωσης ιδεολογικής πίστης προς το κράτος ήταν ο αποκλεισμός των «αντιφρονούντων» από τις δημόσιες θέσεις εργασίας¹⁰⁶ –θέσεις στενά συνδεδεμένες με τις προσδοκίες της αστικής ζωής. Το κλίμα της αστυνόμευσης, της λογοκρισίας, της εξορίας και του χαφιεδισμού¹⁰⁷, ήταν αν μη τι άλλο ευνοϊκό για αυτόνομη, προσωπική δραστηριοποίηση και απομάκρυνση από συλλογικές κοινωνικές δράσεις.

Η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης επηρέασε και τις πολιτικές συνειδήσεις μεταξύ του λαού. Οι αντικαθεστωτικές στάσεις περιορίστηκαν στις εργατικές συνδικαλιστικές προσφύγων και των μεταναστών στις οποίες το κίνημα είχε προπολεμικά και κατά την Κατοχή βρει τους θερμότερους εκφραστές του¹⁰⁸. Η πρόσβαση στα σύγχρονα αγαθά και την κατανάλωση

¹⁰¹ Γετίμης, Παναγιώτης. Οικονόμου, Δημήτρης. *όπ.αν.*

¹⁰² Ακόμα και μεταγενέστερα (1970-1980), όταν είχαν θεσπιστεί μέτρα τακτοποίησης αυθαιρέτων, οι νομιμοποιήσεις γίνονταν «επιλεκτικά». (Leontidou, *όπ.αν.*, σ.147)

¹⁰³ Ο Δελλαδέτσιμας αναφέρει μάλιστα την οικοδόμηση της μεταπολεμικής τάξης μέσω αυτών των παραχωρήσεων ως «πρωταρχική προσπάθεια» και «προτεραιότητα», του κράτους της ανασυγκρότησης, που «συνυπήρχε, ή έθετε σε δεύτερη μοίρα τις άμεσες ανάγκες του πληθυσμού, την αποκατάσταση της παραγωγικής υποδομής και την εξασφάλιση των γενικών συνθηκών συσσώρευσης». (Δελλαδέτσιμας, *όπ.αν.*)

¹⁰⁴ Καλτσόγια, *όπ.αν.*

¹⁰⁵ Ελεφάντης, Άγγελος. «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης»

¹⁰⁶ Διάταξη του άρθρου 100 του Συντάγματος του 1952 όριζε συγκεκριμένα ότι: «Ο δημόσιος υπάλληλος οφείλει πίστιν και αφοσίωσιν εις την Πατρίδα και τα εθνικά ιδεώδη. [...] Ιδεολογία σκοπούσαι την διά βίαιων μέσων ανατροπήν του υφισταμένου πολιτειακού καθεστώτος αντίκεινται απολύτως προς την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου». (Καλτσόγια, *όπ.αν.*)

¹⁰⁷ Κρεμμυδάς, *όπ.αν.*

¹⁰⁸ «Αυτοί που παραμένουν περισσότερο συνδεδεμένοι με τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 είναι πέρα από το μικρό τμήμα της κοινωνίας που δεν συμμετέχει στην κοινωνική κινητικότητα, κυρίως οι πρόσφυγες στην ανατολή, και οι μετανάστες στη δύση, στους κόλπους των οποίων βρίσκεται κανείς μετά το 1960 τα πιο σταθερά στηρίγματα της κομμουνιστικής και εαμογενούς αριστεράς.» (Κύρτσης,

βοήθησε στην απομάκρυνση περισσότερων ατόμων από τις αριστερές τους αντιστάσεις¹⁰⁹. Τη χαλάρωση της απόστασης των πολιτικών μετώπων του εμφυλίου βοήθησαν οι δυνατότητες ταξικής κινητικότητας και ενσωμάτωσης στη μικρομεσαία κλίμακα. Ταυτόχρονα, η παραδοσιακή δομή της εμπορευματικής κοινωνίας που μεταφέρθηκε από το χωριό στην πόλη μέσω των μεταναστών, «ήθελε αγοραστή και πωλητή να τα έχουν καλά» γεγονός που συνέτεινε ακόμα περισσότερο προς τη χαλαρή έκφραση της όποιας πολιτικής διαμάχης¹¹⁰.

Στις συλλογικές συνειδήσεις προστίθενται και χαρακτηριστικά των καθημερινών συναναστροφών, οικιακών και επαγγελματικών. Σύμφωνα με τον McNeill ο ρόλος της οικογένειας και των συναλλαγών είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που μεταφέρθηκαν από την προπολεμική κοινωνία της επαρχίας στη μεταπολεμική της πόλης. Ο ισχυρός ρόλος της οικογένειας φαίνεται στις μικρές επιχειρήσεις που απασχολούσαν συνήθως τα μέλη μιας οικογένειας και στην εγκατάσταση των ευρύτερων οικογενειακών δικτύων σε μια περιοχή ή ένα κτήριο¹¹¹. Η δομή της οικογένειας μεταλλάχθηκε ωστόσο με τη μετάβαση στην πόλη: στις γνωριμίες μέσω συνοικεσίων «επιτέθηκε» σταδιακά η δυτικότροπη μέθοδος του φλερτ, οι νέοι σύζυγοι δεν συγκατοικούσαν απαραίτητα με τους γονείς τους και ο αριθμός των παιδιών μειώθηκε σημαντικά¹¹². Όλα ενδεικτικά μιας τάσης απομόνωσης του νέου ζευγαριού και της μικρότερης πια οικογένειάς του. Η πειθαρχία όλων των ηλικιών στους οικογενειακούς στόχους (π.χ. συμμετοχή των παιδιών στην οικογενειακή επιχείρηση) είναι ωστόσο ένα στοιχείο που διατηρήθηκε¹¹³, στοιχείο όμως και αυτό ενίσχυσης των εσωτερικών σχέσεων εντός της μικρής αυτής κοινωνικής ομάδας. Το δεύτερο καθοριστικό χαρακτηριστικό της μεταπολεμικής κοινωνίας ήταν ο ρόλος των συναλλαγών. Η διαρκής θέση του εμπορίου στην ιστορία της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας εγγράφηκε στον τρόπο δικτύωσης και συναναστροφών. Η μία όψη της ισχύος του δικτύου γνωριμιών που υπήρχε λόγω της εμπορικής συναλλαγής ήταν οι πελατειακές σχέσεις με την κρατική εξουσία. Η δεύτερη όψη ήταν ο χαρακτήρας των κοινωνικών σχέσεων, ο οποίος αφενός είχε στοιχεία ανταγωνισμού μεταξύ των εμπόρων και αφετέρου συναισθήματα αμοιβαιότητας που γεννά η διαπροσωπική συναλλαγή. Η άποψη της ισχύος των οικογενειακών και διαπροσωπικών σχέσεων στην καθημερινότητα της αθηναϊκής κοινωνίας συγκλίνει με εκείνη της νεωτερικής διαμόρφωσης μιας εξατομικευμένης υποκειμενικότητας όπως την περιγράφει ο Κύρτσης¹¹⁴:

«Οι Έλληνες πολίτες της μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου αναζητούν μια δημόσια σφαίρα και ένα πλαίσιο δικαιωμάτων που να επιτρέπει την έκφραση του ατομικισμού τους και την ατομική και οικογενειακή κοινωνική κινητικότητα.»

Η χαλαρότητα της ταξικής προσκόλλησης (κοινωνική κινητικότητα) και των πολιτικών μετώπων του εμφυλίου διευκόλυναν τη δημιουργία ενός συνόλου εξατομικευμένων συμπεριφορών. Η κυριαρχία της ατομικότητας έναντι οτιδήποτε συλλογικού φαίνεται επίσης από τη μικρή παρουσία συλλογικών μέσων κατανάλωσης σε επίπεδο ιατρικών, αθλητικών, εκπαιδευτικών, πολιτιστικών και μεταφορικών εξυπηρετήσεων στη μεταπολεμική Αθήνα¹¹⁵,

---

Αλέξανδρος-Ανδρέας. «Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας»)

¹⁰⁹ Κύρτσης, όπ. αν. και Μαντουβάλου, όπ.αν.

¹¹⁰ McNeill, όπ.αν., σ.370

¹¹¹ στο ίδιο, σ.39

¹¹² στο ίδιο, σ.366-7

¹¹³ στο ίδιο, σ.369

¹¹⁴ Κύρτσης, όπ.αν.

¹¹⁵ Καρύδης, όπ.αν., σ.284

όπως και στην κατάληξη των ακάλυπτων χώρων ως κενών εντός των οικοδομικών τετραγώνων¹¹⁶.

Οι μεταπολεμικές κατοικίες

Οι επόμενες ενότητες περιγράφουν την πλειοψηφία των κατοικιών που χτίστηκαν κατά την περίοδο μελέτης. Αναγνωρίζονται τρεις διαδικασίες οικοδόμησης (νόμιμη, αυθαίρετη, κρατική) από τις οποίες η εργασία εστιάζει στις επτά επικρατέστερες κτηριακές μορφές (αστική πολυκατοικία, εργολαβική πολυκατοικία, μονοκατοικίες στα προάστια, λαϊκές κατοικίες, αυθαίρετα, σπίτια της Πρόνοιας, εργατικές κατοικίες). Η διάκριση των κτηρίων στις επτά μορφές γίνεται μέσα από τη διαδικασία παραγωγής και το υποκείμενο στο οποίο αναφέρονταν, στη βάση της σχέσης αρχιτεκτονικής αισθητικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Σε κάποιες δηλαδή από τις κατηγορίες που θα περιγραφούν είναι δυνατή και περαιτέρω κατάταξη αν κριθούν φορμαλιστικά (π.χ. διάφορες όψεις στην αστική πολυκατοικία, το μοντέρνο και το λαϊκό στα σπίτια της Πρόνοιας). Οι κτηριακές μορφές θα συνδεθούν με τα κοινωνικά υποκείμενα που τις χρησιμοποίησαν, μέσα από τη θέση τους, αξιοποιώντας την «ποιοτική» χαρτογράφηση που προηγήθηκε. Έπειτα θα γίνει η αισθητική προσέγγιση των κατοικιών με τα εργαλεία που εντοπίστηκαν στο πρώτο μέρος της εργασίας: τη λειτουργία για το υποκείμενο, τις ιστορικές εγγραφές των υλικών και των τρόπων παραγωγής στα κτήρια και το δίπολο χρηστικής και ανταλλακτικής αξίας.

Αναγνώριση των κτηριακών μορφών

Από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ο κλάδος της οικοδομής στην Ελλάδα στηρίχτηκε στο μεγαλύτερο μέρος του στην ιδιωτική δραστηριότητα. Το ΚΗ΄ Ψήφισμα του 1947 μαζί με τον προπολεμικό νόμο «Περί οριζοντίου ιδιοκτησίας» του 1929¹¹⁷ και με τους Γενικούς Οικοδομικούς Κανονισμούς του 1929 και του 1955, προώθησαν τη διαδικασία της αντιπαροχής, με την οποία οι οικοπεδούχοι «μετέτρεπαν» τη γη σε διαμερίσματα. Παράλληλα, η απουσία σχεδίων και αστικών υποδομών στους περισσότερους περιφερειακούς δήμους, κρατούσε τις τιμές αγροτικής γης σημαντικά χαμηλότερα από της αστικής μέχρι και το τέλος του 1960¹¹⁸, ενώ η ζήτηση αυξανόταν με την έλευση πληθυσμών από την ύπαιθρο, με αποτέλεσμα ένα σημαντικό μέρος της ιδιωτικής οικοδόμησης να έχει γίνει εκτός σχεδίων (αυθαίρετα)¹¹⁹. Το κράτος έλαβε την τελευταία θέση στις διαδικασίες παραγωγής στέγης¹²⁰. Στην περίοδο μελέτης δρομολογήθηκαν δύο τέτοια προγράμματα¹²¹. Το

¹¹⁶ «..ο ισχυρός ατομικισμός της νεοελληνικής κοινωνίας και η απουσία κάποιας πολιτικής βούλησης εξεύρεσης λύσεων για πιθανές συλλογικές συμπεριφορές (σ.σ. στον ακάλυπτο των ο.τ.) είχαν σαν αποτέλεσμα τη μοίρα του πίσω μέρους των οικοπέδων ως «τόπο κανενός.»» (Paschou, Anastasia. «Urban block in post-war Athens. Development, form and social context» (Phd Thesis). ETH Zurich, σ.146)

¹¹⁷ Παρ' ότι η αγορά ακινήτων και γης είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα ήδη από τον 19ο αιώνα με τα γνωστά ως μεταπρατικά σπίτια, ο νόμος περί οριζοντίου ιδιοκτησίας (Ν3741/1929) θεωρείται το εργαλείο που θεσμοθέτησε την εμπορική εκμετάλλευση της κατοικίας (Leontidou, όπ.αν., σ.141).

¹¹⁸ στο ίδιο, σ.154

¹¹⁹ Στην Αθήνα η εκμετάλλευση της αγροτικής γης με σκοπό την αυθαίρετη οικοδόμηση και τη μετατροπή της γης σε αστική ήταν πολύ έντονη. Ενδεικτικό είναι πως μεταξύ 1960 και 1975 ο ρυθμός αύξησης της τιμής της αγροτικής γης (1095%) στην περιφέρεια της Αθήνας είναι διπλάσιος από τον αντίστοιχο της αστικής γης (530%). (στο ίδιο, σ.154)

¹²⁰ Leontidou, όπ.αν. και Maloutas, όπ.αν

¹²¹ Ως διαφορετικός τρόπος παραγωγής στέγης λαμβάνονται υπόψη μόνο τα κρατικά προγράμματα παραχώρησης έτοιμης στέγης ή υλικών για ανοικοδόμηση (και όχι δανειοδοτήσεις ή επιδοτήσεις ενοικίων), επειδή το θέμα της εργασίας εστιάζει στην αισθητική των κτηρίων, στις διαφορετικές διαδικασίες παραγωγής διαφόρων αισθητικών προτύπων. Το πρώτο βέβαια (κατοικίες της πρόνοιας) περιελάμβανε και διαδικασίες αυτοστέγασης, μετά από παραχώρηση οικοπέδου, υλικών ή και

πρώτο υλοποιήθηκε από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας το διάστημα 1952-1957 και αφορούσε στην κατεδάφιση προσφυγικών *παραπηγμάτων* και τη μεταστέγαση των οικιστών τους σε νέες κατασκευές («Στέγασις Αστών Προσφύγων»). Το δεύτερο πρόγραμμα της περιόδου 1945-1960 αφορά στο έργο του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας, ο οποίος ιδρύθηκε το 1954¹²², με στόχο την παροχή στέγης σε μισθωτούς υπαλλήλους.

Οι παραπάνω διαδικασίες ακολούθησαν, περισσότερο ή λιγότερο πιστά, την αρχιτεκτονική ιδεολογία της εποχής τους, δηλαδή τις αρχές του μοντέρνου κινήματος εμπλουτισμένες με στοιχεία αναζήτησης της *ελληνικότητας* μέσα στη λαϊκή και κλασικιστική παράδοση¹²³. Πρόκειται για μια συντηρητική στάση απέναντι στις διεθνείς εξελίξεις, μια τάση επιστροφής στο (ελληνικό) παρελθόν, η οποία είχε ήδη εμφανιστεί κατά την περίοδο δικτατορίας του Ι. Μεταξά (1936-1941) και ενισχύθηκε λόγω της αποκοπής από ξένες πηγές κατά την κατοχική περίοδο¹²⁴. Η Παπαδάμ-Ριζά μελετώντας τον μεσοπολεμικό εκσυγχρονισμό της κατασκευής και τη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής οικοδομικής, στοιχειοθετεί ως σημαντικές μοντέρνες επιρροές την απλότητα και ειλικρίνεια της κατασκευής, την απόρριψη του διακόσμου, την κοινωνικοποίηση του αρχιτεκτονικού τύπου και τη στροφή στον τεχνικό ορθολογισμό με την ελαχιστοποίηση υλικών και εργασίας και την πλήρη αξιοποίηση των στατικών φορέων από οπλισμένο σκυρόδεμα¹²⁵. Ωστόσο, η αφομοίωση αυτών των στοιχείων στο ελληνικό κατασκευαστικό σύστημα έγινε «επιλεκτικά»¹²⁶, καθώς κυριάρχησαν οι αυστηροί γεωμετρικοί όγκοι από οπλισμένο σκυρόδεμα με μικρές προεξοχές (έρκερ, εξώστες) και ορθογώνια ανοίγματα. Για παράδειγμα δεν εφαρμόστηκαν εμφανείς μεταλλικοί φορείς ή μεγάλες επιφάνειες από γυαλί, που επίσης προωθούνταν από τη μοντέρνα ιδεολογία¹²⁷. Ο εν λόγω εκσυγχρονισμός βέβαια, μαζί με την τυποποίηση προϊόντων και τη βιομηχανοποίηση υλικών που τον συνόδευαν, ξεκίνησε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και ολοκληρώθηκε κατά τον μεσοπόλεμο, ενώ στα μεταπολεμικά χρόνια κορυφώθηκε η εφαρμογή του μέσα από την εξάπλωση των «νέων» κτηρίων και τη βοήθεια μηχανικών μέσων που εντάχθηκαν στην κατασκευή¹²⁸. Όπως όμως θα φανεί και στις αναλυτικότερες περιγραφές, οι μοντέρνες επιρροές επισκίασαν μορφολογικά τις συντηρητικές τάσεις, οι οποίες περιορίστηκαν στην υπεροχή πλήρων έναντι κενών, τη διατήρηση συμμετρίας και την εφαρμογή διακριτικών διακοσμητικών στοιχείων, όπως γείσα και μεταλλικά κιγκλιδώματα. Από τις τρεις διαδικασίες υλοποίησης κατοικιών διακρίνονται επτά κτηριακές μορφές. Η ιδιωτική νόμιμη δόμηση, κυρίως μέσω της αντιπαροχής, αξιοποίησε τον προπολεμικό αλλά

χρημάτων, αλλά είχε τον έλεγχο των μελετών και των κατασκευών για την εξασφάλιση της οικονομικότερης επιλογής.

¹²² Ο Ο.Ε.Κ. ιδρύθηκε με τον νόμο 2963/1954 (Leontidou, *όπ.αν.*, σ.140)

¹²³ Φιλίππιδης, *όπ.αν.*

¹²⁴ Για παράδειγμα, το 1946 ο Κων. Μπίρης στο περιοδικό «Νέα Εστία» (461-2/1946,1017) μιλούσε για «ολοκληρωτική και απότομη εκτόπιση της παραδόσεως στα αστικά κέντρα» και έβρισκε «μυριάο να γεννηθεί από την εισβολή του ξένου ρεύματος ο λεβαντινισμός: η παρεξηγημένη αντίληψη και ο πιθικισμός των ξένων τρόπων ζωής, η έλλειψις τοπικού χρώματος...» (Φιλίππιδης, *όπ.αν.*, σ.258).

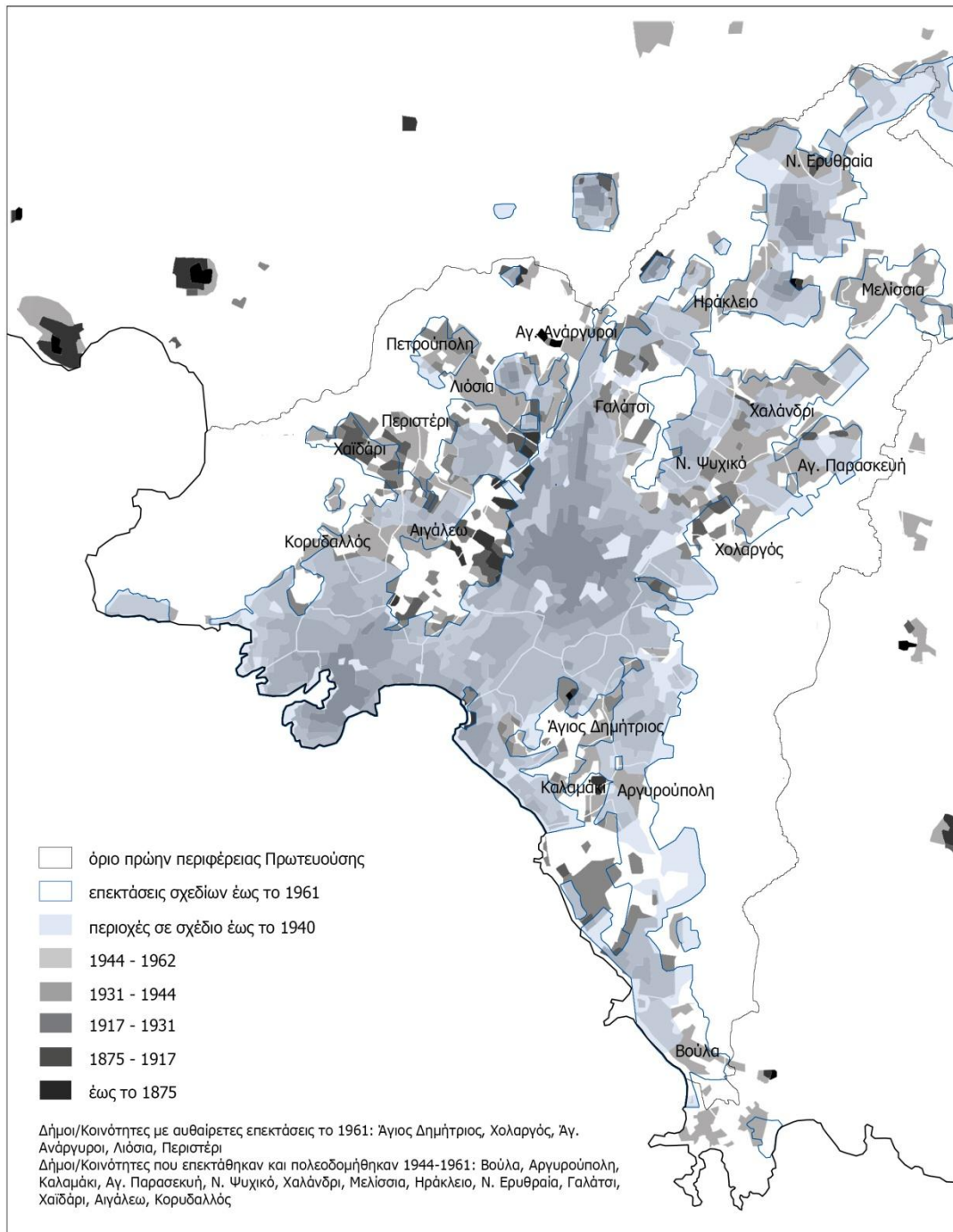
¹²⁵ Παπαδάμ-Ριζά, Έφη. «Συμβολή της αστικής πολυκατοικίας στη γένεση της σύγχρονης ελληνικής οικοδομικής» (διδακτορική διατριβή). ΕΜΠ, 2003

¹²⁶ Επιλεκτική ήταν και η εφαρμογή του βασικού μοντέρνου δόγματος, της απόρριψης του διακόσμου. Στα ελληνικά δείγματα του μοντέρνου (αστική πολυκατοικία και διώροφες κατοικίες του μεσοπολέμου) είναι σχεδόν κυρίαρχα κάποια μορφολογικά στοιχεία, όπως το επίχρυσμα τραχιάς τσιμεντοκονίας (αρτιφισιέλ) και οι σφυρήλατες μεταλλικές πόρτες. Υπάρχει ωστόσο και η άποψη ότι ακόμα και αυτά εξυπηρετούσαν λειτουργικές ανάγκες της οικοδομής, αυτές της υδροπροστασίας και του καλύτερου φωτισμού αντίστοιχα (Παπαδάμ-Ριζά, *όπ.αν.*, σ.153,178 και 193).

¹²⁷ Κούτελης, Χρήστος. «Η ανεύρετη σχέση μεταξύ του δομημένου περιβάλλοντος κατοικίας, της εικόνας του και της νοοτροπίας ζωής στην Ελλάδα, από την μεταπολεμική περίοδο έως σήμερα» (διδακτορική διατριβή). ΔΠΘ, 2016, σ.128

¹²⁸ Παπαδάμ-Ριζά, *όπ.αν.*, σ.1 και 152

Απεικόνιση οικιστικών επεκτάσεων σε σχέση με τις πολεοδομημένες περιοχές

Πηγές: η έκταση των πολεοδομημένων περιοχών από τον χάρτη "Expansion of the City Plan of Athens, 1920-1971" στο Emmanuel, Dimitris. "The Growth of Speculative Building in Greece: Modes of Housing Production and Socioeconomic Change, 1950-1974." (PhD Thesis). LSE, 1981. σελ.132
 οι οικιστικές επεκτάσεις από τον χάρτη "Περίοδοι οικιστικής επέκτασης" της Κ. Αβδελιδή, Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, ΕΚΚΕ στο Μαλούτας, Θωμάς (επιμ.). *Κοινωνικός και Οικονομικός Ατλας της Ελλάδας. Τόμος 1 ος. Οι πόλεις*. ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2000, σελ. 30

Χάρτης 6: Απεικόνιση οικιστικών επεκτάσεων σε σχέση με τις πολεοδομημένες περιοχές

νέο ακόμα για την ελληνική κοινωνία τύπο της πολυκατοικίας, στην αστική εφαρμογή της «επίσημης» αρχιτεκτονικής αλλά και στην εργολαβική εκδοχή για τα μεσοαστικά στρώματα. Τις κατοικίες για την αστική τάξη εκπροσωπούν και τα εξοχικά σπίτια στα τότε προάστια, όπως η Φιλοθέη και η Βούλα. Στους περιφερειακούς δήμους της Αθήνας χτίζονταν τα λαϊκότερα σπίτια, μονοκατοικίες και χαμηλές πολυκατοικίες. Η περίπτωση των αυθαιρέτων, στα δυτικά περισσότερο όρια της τέως Περιφέρειας Πρωτευούσης, αφορούσε σε χαμηλής ποιότητας και ελάχιστων διαστάσεων κατασκευές, των οποίων το χτίσιμο γινόταν σταδιακά με επεκτάσεις ενός πυρήνα, οριζόντιες ή κατακόρυφες. Στον χάρτη 6 (Απεικόνιση οικιστικών επεκτάσεων σε σχέση με τις πολεοδομημένες περιοχές) φαίνονται οι περιοχές των αυθαιρέτων και οι νόμιμες επεκτάσεις. Ως προς τις κατοικίες των κρατικών προγραμμάτων πρόκειται για τις κατοικίες του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας που απευθύνονταν στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα των προσφυγικών παραπηγμάτων και για τις πολυκατοικίες του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας που απευθύνονταν στους ασφαλισμένους, μισθωτούς υπαλλήλους, ιδιωτικούς και δημόσιους.

Η ανάλυση καθεμιάς από τις επτά κτηριακές μορφές έγινε με μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας και με παρατήρηση φωτογραφιών χαρακτηριστικών δειγμάτων κάθε ομάδας. Χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά παλιές φωτογραφίες της εποχής που μελετάται, όπου τα κτήρια φαίνονται στην αρχική τους μορφή, χωρίς αλλοιώσεις ή μετέπειτα προσθήκες. Την περιγραφή κάθε ομάδας κτηρίων ακολουθεί η αισθητική προσέγγιση των κατοικιών με τα εργαλεία που εντοπίστηκαν στο πρώτο μέρος της εργασίας: τη λειτουργία για το υποκείμενο, τις ιστορικές εγγραφές των υλικών και των τρόπων παραγωγής και το δίπολο χρηστικής και ανταλλακτικής αξίας.

Η λειτουργία για το υποκείμενο θα αναγνωριστεί μέσα από το βαθμό διαφοροποίησης των μορφών από τον γενικό, αντικειμενικό «τύπο» της διαδικασίας παραγωγής τους. Συνεπώς σε κάθε ομάδα κτηρίων θα περιγραφεί ο γενικός μορφολογικός τύπος της, αξιοποιώντας κυρίως τη σχετική βιβλιογραφία. Έπειτα μέσα από την παρατήρηση χαρακτηριστικών δειγμάτων θα εντοπιστεί ο βαθμός απόκλισης των δειγμάτων από αυτόν. Η απόκλιση είναι ο αρνητικός ρόλος της αρχιτεκτονικής, ο τρόπος με τον οποίο το υποκειμενικό γούστο ξεπερνάει την αντικειμενικότητα και δίνει δυνατότητες διαφοροποίησης και αντίδρασης στα άτομα.

Οι ιστορικές εγγραφές αφορούν στην επιρροή των υλικών και της παραγωγής στη μορφολογία των όψεων. Θα εντοπιστεί ο βαθμός στον οποίο οι μορφολογίες των όψεων εκφράζουν τις δυνατότητες των υλικών και τους τρόπους παραγωγής των κτηρίων. Το σύνολο σχεδόν των κτηριακών μορφών αφορά κτήρια όπου ο φέρων οργανισμός ήταν σκελετός πλακών και δοκών επί στύλων από σκυρόδεμα (μπετόν-αρμέ). Εξαιρέσεις αυτής της κατασκευαστικής επιλογής θα βρεθούν στα αυθαίρετα και σε περιπτώσεις υποστηριζόμενης αυτοστέγασης από το πρόγραμμα της Πρόνοιας. Η σχεδόν αποκλειστική χρήση του σκυροδέματος στην ελληνική μεταπολεμική οικοδομική σχετίζεται με την εγχώρια βιομηχανική παραγωγή τσιμέντου έναντι άλλων υλικών, όπως για παράδειγμα ο σίδηρος¹²⁹.

---

¹²⁹ Σχετικά με την κυριαρχία του τσιμέντου στην οικοδομή: το 1902 ιδρύθηκε η πρώτη Ελληνική τσιμεντοβιομηχανία (η ΠΙΤΑΝ στην Ελευσίνα) και μέχρι το 1928-29 το 49% του χρησιμοποιούμενου τσιμέντου ήταν εισαγόμενο, κυρίως από Γαλλία. Το 1930 ο εκσυγχρονισμός και η αύξηση των βιομηχανικών μονάδων αύξησαν σημαντικά την παραγωγή, με αποτέλεσμα να μειωθεί η τιμή και οι εισαγωγές. Κατά ένα μικρό ποσοστό γίνονταν πλέον και εξαγωγές (π.χ. 7,5% της συνολικής παραγωγής το 1934). Σημαντική διευκόλυνση ήταν και η προϋπάρχουσα γνώση και εμπειρία από τις εφαρμογές των υδραυλικών κονιαμάτων και σκυροκονιαμάτων (θηραϊκή γη). Το τσιμέντο έγινε βασικό υλικό στην οικοδομή και λόγω της περιορισμένης χρήσης μορφοποιημένου σιδήρου. Η Ελλάδα παρότι πλούσια σε μεταλλεύματα είναι πτωχή σε ορυκτά καύσιμα ύλη –απαραίτητη για τη συντήρηση των υψικαμίνων- και αυτό θα οδηγούσε στην εισαγωγή μορφοποιημένου σιδήρου (έπειτα από εξαγωγή

Συνεπώς σε πρώτη ανάγνωση φαίνεται μια συμβατότητα των κτηρίων με το οικονομοτεχνικό πλαίσιο παραγωγής στη χώρα. Χρειάζεται όμως μια γενική αναγνώριση των τρόπων με τους οποίους η αρχιτεκτονική εκφράζει τις δυνατότητες του σκυροδέματος. Αξιοποιώντας την πραγματεία του Π. Μιχελή «Η αισθητική της αρχιτεκτονικής του μπετόν-αρμέ» θα εντοπιστεί ο βαθμός έκφρασης της λειτουργίας αυτού του υλικού στα κτήρια του ιστορικού παραδείγματος. Ο συγγραφέας μέσα από παραδείγματα διαφορετικών μορφολογικών εκφράσεων του οπλισμένου σκυροδέματος σε διάφορα μέρη στον κόσμο, αναγνωρίζει εκείνες τις εκφράσεις που προκύπτουν από την πλήρη και οικονομική αξιοποίηση των μηχανικών ιδιοτήτων του υλικού (συμπεριφορά σε θλίψη, εφελκυσμό κλπ.). Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Οι δυνατότητες, λοιπόν, που παρουσιάζει ένα δομικό υλικό μπορούν ν' αποδώσουν διάφορα τεχνικά συστήματα, όλα νόμιμα, εφ' όσον δεν παραβιάζεται η φύση του υλικού. Η κατεύθυνση της τεχνικής του εκμεταλλεύσεως εξαρτάται από το πνεύμα και το ρυθμό της εποχής, διότι το υλικό και η τεχνική είναι μέσα, σκοπός είναι το αρχιτεκτόνημα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο μπορούμε να μιλήσουμε για τη μορφολογία της αρχιτεκτονικής του μπετόν-αρμέ, όχι όμως για τη μορφολογία του μπετόν-αρμέ ως υλικού. Το υλικό δεν έχει μορφολογία, όσο και αν έχει επίδραση επί της αρχιτεκτονικής.»

«Τα χαρακτηριστικά μορφής των δομικών στοιχείων μπετόν-αρμέ, οι νεώτερες μέθοδοι υπολογισμού και κατασκευής, οι τεχνικές δυνατότητες διαπλάσεως του υλικού και η αρχιτεκτονική των όψεων και των γεφυρών, που μελετήσαμε διαδοχικά, δεν αρκούν για να καθορίσουν τη μορφολογία του, δεδομένου ότι κάποιο ύψος ρυθμικό πρυτανεύει κατά εποχές και συντάσσει τις μορφές της αρχιτεκτονικής πρωτότυπα.»¹³⁰

Η αναγνώριση επομένως του αισθητικού αποτελέσματος της αρχιτεκτονικής του μπετόν-αρμέ ως ένα από τα στοιχεία απόδοσης της τελικής μορφολογίας συνάδει με τον εντοπισμό των ιστορικών εγγραφών των υλικών και των τρόπων παραγωγής ως ένα μόνο εργαλείο σύνθετης αισθητικής προσέγγισης από την παρούσα εργασία. Η πραγματεία καταλήγει πως η αρχιτεκτονική του οπλισμένου σκυροδέματος, όταν το υλικό αξιοποιείται με τον «ορθό» τρόπο, χαρακτηρίζεται από μονολιθικότητα και συνέχεια, το «εύπλαστο» και την αίσθηση ελαφριάς και ενεργητικής (φέρουσας) κατασκευής. Το τελευταίο επιτυγχάνεται κυρίως με τα επιφανειακά δομικά στοιχεία όπως τα κελύφη και με τις ραδινές αναλογίες που μπορούν να προκύψουν με το μπετόν-αρμέ έναντι άλλων υλικών¹³¹, οι οποίες όμως εξαρτώνται από τους κανονισμούς αντοχής που θεσπίζει κάθε χώρα για το οπλισμένο σκυροδέμα¹³². Υπάρχουν επομένως κάποιοι εξωτερικοί περιορισμοί που στην περίπτωση της Αθήνας επέβαλαν τη μορφολογική επιλογή του σκελετού από πλάκες και δοκούς επί στύλων και μάλιστα στη μη «ελαφριά» έκφραση του. Ένας τέτοιος περιορισμός ήταν για παράδειγμα το μέγεθος των

μεταλλευμάτων), πράγμα που επιβάρυνε τον προϋπολογισμό της οικοδομής, οπότε δεν καθιερώθηκε. (Παπαδάμ-Ριζά, όπ.αν., σ.60,139,35)

¹³⁰ Μιχελής, Παναγιώτης. *Η αισθητική της αρχιτεκτονικής του μπετόν αρμέ*. 5^η Έκδοση. Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, 1990, σ. 15 και 188

¹³¹ «Κατά τους κανονισμούς του μπετόν-αρμέ, η σχέση της πλευράς ή της διαμέτρου του στύλου προς το ύψος του φθάνει στο 1:20 (σε ειδικές περιπτώσεις έως το 1:40). Στον κλασσικού τύπου λίθινο κίονα, και μάλιστα στον ραδινώτερο από όλους, τον κορινθιακό, η σχέση αυτή είναι 1:10. Ο πολλαπλασιασμός του ύψους στο στύλο του μπετόν-αρμέ αποκαλύπτει ότι το υλικό αυτό έχει πολύ μεγαλύτερη αντοχή σε θλίψη και ακόμη μεγαλύτερη σε λυγισμό από ό,τι έχει το μάρμαρο.» Μιχελής, όπ.αν., σ.30

¹³² Για παράδειγμα «...ένας σπειροειδής ωπλισμένος στύλος στις Ην. Πολιτείες απαιτεί δύο φορές περισσότερο μπετόν και 1 ½ φορά περισσότερο σίδηρο (σ.σ. σε σχέση με τους κανονισμούς της Βραζιλίας). Η διαφορά των Κανονισμών στην Βραζιλία οφείλεται και στην ανάγκη μείωσης της δαπάνης των υλικών, που εκεί είναι ακριβά, ενώ η εργασία είναι φθηνή. Αντιθέτως, στις Ην. Πολιτείες η εργασία είναι ακριβή και τα υλικά φθηνά.» Μιχελής, όπ.αν., σ.92

οικοπέδων, το οποίο μην ξεπερνώντας τα 180τ.μ.¹³³ δεν μπορούσε να προωθήσει την εφαρμογή λύσεων μεγάλων ανοιγμάτων (π.χ. τόξα, κελύφη). Ακόμα και σε περιπτώσεις οικοδόμησης σε μεγαλύτερα οικοπέδα, όπως η πολυκατοικία «Χαρά» στην Πατησίων 337, εφαρμόστηκε η ίδια λύση του σκελετού, με μεγέθυνση των δομικών στοιχείων και επανάληψη των ανοιγμάτων σε κánaβο. Η ταυτόχρονη λειτουργία των πλακών ως οροφές και δάπεδα επέτρεπε επίσης τη χρήση θόλων και γενικότερα καμπύλων στοιχείων. Στην περίπτωση των κατασκευαστικών σκελετών, όπως στα κτήρια της Αθήνας, διακρίνονται και ειδικότερα μορφολογικά χαρακτηριστικά: η δημιουργία κανάβου για στέρες και οικονομικότερες κατασκευές¹³⁴ και η απόκρυψη ή η εμφάνιση του σκελετού στις όψεις των κτηρίων (με ισότιμη διασταύρωση κατακόρυφων και οριζόντιων στοιχείων ή έξαρση της μιας ή της άλλης διεύθυνσης). Η επιλογή σε σχέση με την εμφάνιση ή μη του σκελετού δεν επηρεάζει τη νομοτέλεια της κατασκευής, δηλαδή τη συμπεριφορά των στοιχείων, οπότε αποτελεί μια επιλογή ύφους (π.χ. η φονξιοναλιστική άποψη περί ειλικρίνειας της κατασκευής με εμφάνιση της στην όψη) και όχι μέρος της αισθητικής της αρχιτεκτονικής του μετεόν-αρμέ.

Τρίτο εργαλείο είναι η αναγνώριση της χρηστικής και της ανταλλακτικής αξίας των έργων, η οποία γίνεται μέσα από τη σχέση των δύο, δηλαδή ποια υπερέχει σε κάθε κτηριακή μορφή. Ένας υπολογισμός αξιών με ή χωρίς οικονομικά μεγέθη θα ήταν αντικείμενο μιας ξεχωριστής ίσως εργασίας. Για τα κτήρια του ιδιωτικού τομέα θα αναγνωριστεί αυτή η σχέση στη λογική της εμπορευματοποίησης, με τον διαχωρισμό των μορφών σε κτήρια τοποθέτησης κεφαλαίου (ιδιοκατοίκηση) και σε κτήρια προοριζόμενα για εμπορική εκμετάλλευση. Τα κτήρια για ιδιοκατοίκηση έχουν «εξ ορισμού» αυξημένη τη χρηστική έναντι της ανταλλακτικής αξίας, ενώ τα κτήρια που προορίζονται για εμπορική εκμετάλλευση, το αντίστροφο. Στις περιπτώσεις κρατικών προγραμμάτων, η χρηστική αξία παραμένει η ικανοποίηση των αναγκών του υποκειμένου-χρήστη, ενώ η ανταλλακτική θα αναγνωριστεί με βάση την αντίληψη των κατοικιών ως προϊόντα διαμεσολάβησης μεταξύ κράτους και πολίτη.

---

¹³³ Γετίμης, όπ.αν.

¹³⁴ «..ορθό είναι και η κτηριολογική σύνθεση να αποβλέψει σε μια τάξη τέτοια, ώστε να δημιουργηθεί ένας κánaβος με σαφή και απλό ρυθμό. Ο κánaβος εξασφαλίζει τη στερεότητα του κτηρίου, γιατί οι δυνάμεις διατάσσονται στο χώρο με κάποιο σύστημα και διευκολύνει την κατασκευή με τα κανονικά και επαναλαμβανόμενα ανοίγματα. Τα ανοίγματα αυτά, εξ' άλλου, επιτρέπουν επαναχρησιμοποίηση των ξυλότυπων και μείωση της δαπάνης της κατασκευής.» Μιχαήλ, όπ.αν., σ.124

(1) Η «αστική» πολυκατοικία

Η πολυκατοικία ως τυπολογία (πολύωροφο κτήριο με διαμερίσματα γύρω από ένα κλιμακοστάσιο) και ως κατασκευή έχει τις βάσεις της στη μεσοπολεμική αστική πολυκατοικία, ένα κτήριο που απευθυνόταν σχεδόν αποκλειστικά στην αστική τάξη, των μεγαλύτερων εισοδημάτων¹³⁵. Σημαντική αλλαγή στη διαδικασία παραγωγής της πολυκατοικίας μεταπολεμικά ήταν η *κοινωνικοποίηση* του κτηριακού τύπου, δηλαδή η μετατροπή του σε ένα προϊόν προσιτό στα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα¹³⁶ και η εισαγωγή μικτών χρήσεων σε αυτόν. Ωστόσο η αστική εκδοχή διατηρεί και μεταπολεμικά κάποια μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία που τη διαφοροποιούν σημειακά από την εργολαβική. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αστικών πολυκατοικιών δημοσιεύονταν μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 στο περιοδικό «Αρχιτεκτονική», με τις υπογραφές γνωστών αρχιτεκτόνων της εποχής, και αποτελούν το ερευνητικό δείγμα αυτής της υποενότητας. Το γεγονός ότι αυτά τα κτήρια «επίσημης» αρχιτεκτονικής απευθύνονταν στην αστική τάξη επιβεβαιώνεται από τις θέσεις τους στις μεγάλες λεωφόρους και τις καθέτους αυτών, με μεγάλη συγκέντρωση στο Κολωνάκι. Οι λίγες εξαιρέσεις στα μεσοαστικά Πατήσια (παρ.16,19,21) είναι μάλιστα δημοσιεύσεις των τελευταίων ετών της περιόδου μελέτης, οπότε και είχαν φανεί τα σημάδια της επόμενης μεταβολής, αρχιτεκτονικής και κοινωνικής. Η αρχιτεκτονική των Κ. Κιτσίκη και Κ. Μπίρη, *φονξιοναλιστικές ερμηνείες με ελληνικές πινελιές*¹³⁷ και οι μοντέρνες συνθέσεις «καθαρών» μορφών του Ν. Βαλσαμάκη ήταν οι δύο βασικές τάσεις αρχιτεκτονικής αυτών των κτηρίων. Τα γενικά μορφολογικά στοιχεία που μοιράζονταν οι αστικές πολυκατοικίες ήταν τα εξής:

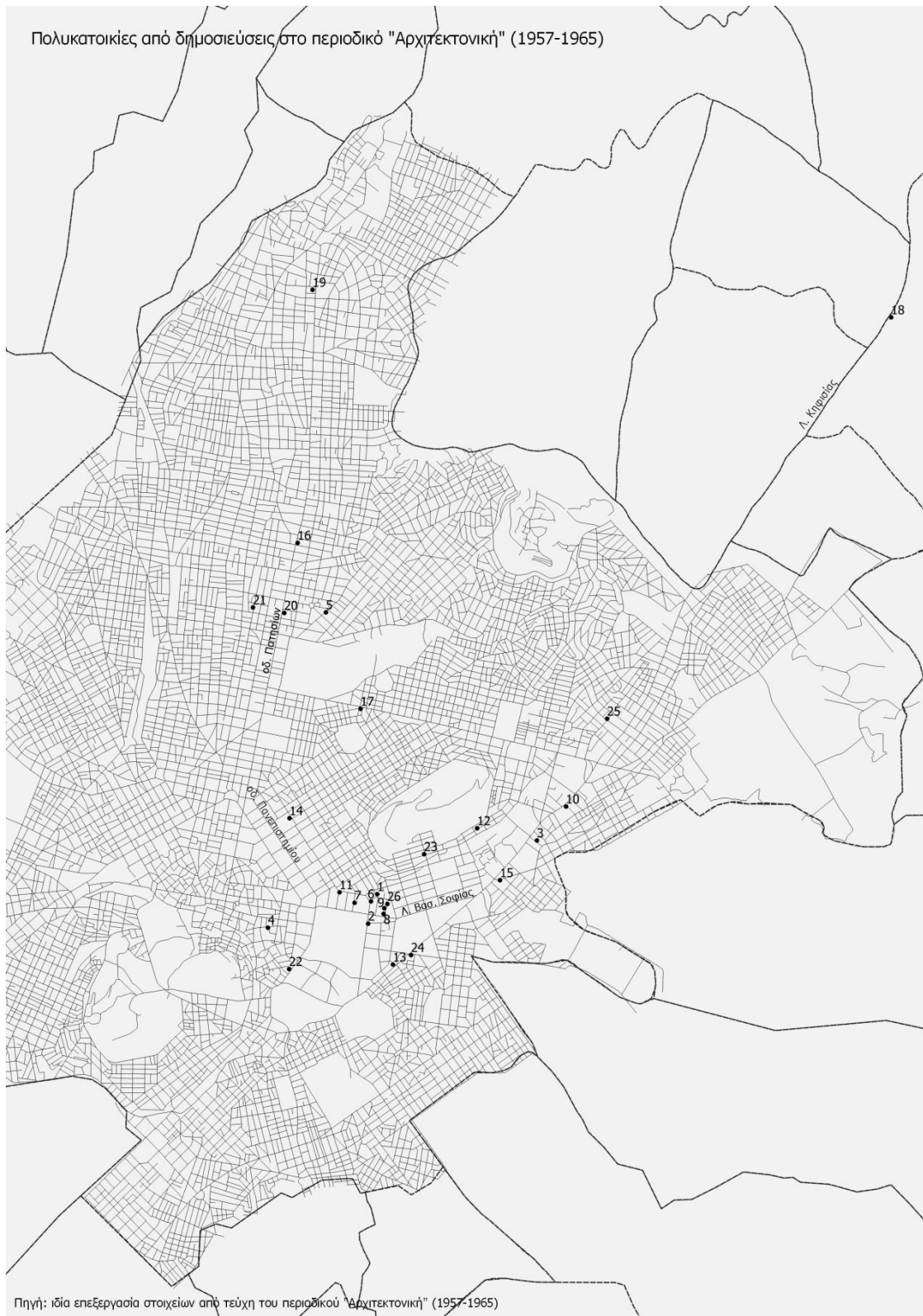
- μονολιθικότητα γεωμετρικών όγκων
- διαχωρισμός σε βάση-κορμό-στέψη (ισόγειο-όροφοι-ρετιρέ)
- κυριαρχία ορθογώνιων σχημάτων
- συχνά συμμετρία στην οργάνωση των όψεων
- υπερίσχυση πλήρων έναντι των κενών με διακοπτόμενα ανοίγματα
- περιορισμένη πλαστικότητα όψεων
- τμηματικά μπαλκόνια σε εσοχή ή ελαφρά προεξοχή
- λεία επιχρίσματα ή αρτιφισιέλ (τραχύ ασβεστοτσιμεντοκονίαμα)
- κάγκελα με πυκνά κατακόρυφα στοιχεία
- διακριτικές διακοσμήσεις από οριζόντιες προεξοχές (γείσα) και σκωτίες σε κάρναβο
- ή μία «δεύτερη» όψη με πλαίσιο οριζόντιων και κατακόρυφων στοιχείων

¹³⁵ Αυτό τεκμηριώνεται από το υψηλό κόστος κατασκευής τους. (Παπαδάμ-Ριζά, όπ.αν., σ.80 και 108)

¹³⁶ Παπαδάμ-Ριζά, όπ.αν.

¹³⁷ Φιλίπιδης, όπ.αν., σ.270

Πολυκατοικίες από δημοσιεύσεις στο περιοδικό "Αρχιτεκτονική" (1957-1965)

Πηγή: ίδια επεξεργασία στοιχείων από τεύχη του περιοδικού "Αρχιτεκτονική" (1957-1965)

Χάρτης 7: Πολυκατοικίες από δημοσιεύσεις στο περιοδικό «Αρχιτεκτονική» (1957-1965, με χρονολογική σειρά)

Παραδείγματα πολυκατοικιών από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

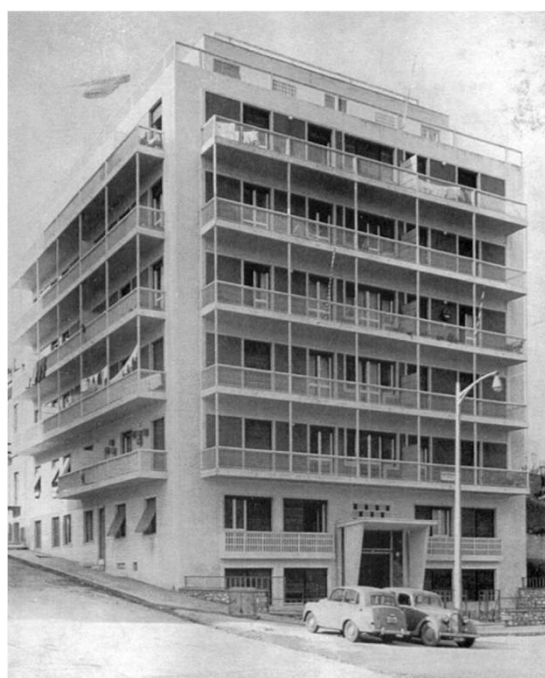
10/ Βασ. Σοφίας 110
τ.3/1957

4/ Απόλλωνος και Ηπλίτη
τ.3/1957

3/ Σεμιτέλου 5
τ.3/1957

17/ Λ. Αλεξάνδρας 62
τ.10/1958

Παραδείγματα πολυκατοικιών από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

19/ Πατησίων 337
(πολυκ. “Χαρά”) τ.37/1963

16/ Πατησίων 172
τ.8/1958

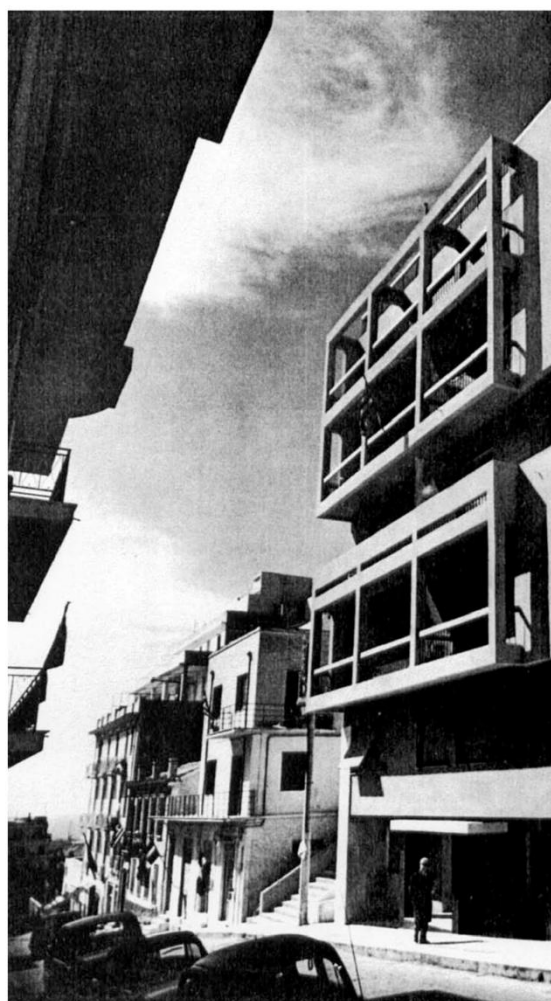

21/ Αριστοτέλους 145
τ.37/1963

Παραδείγματα πολυκατοικιών από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

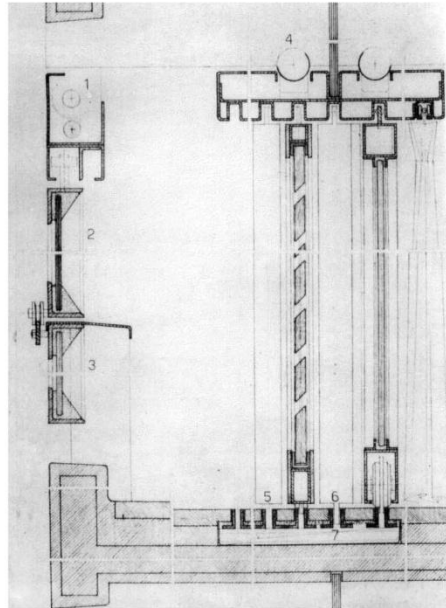
25/ Αργολίδος 26
τ.49/1961

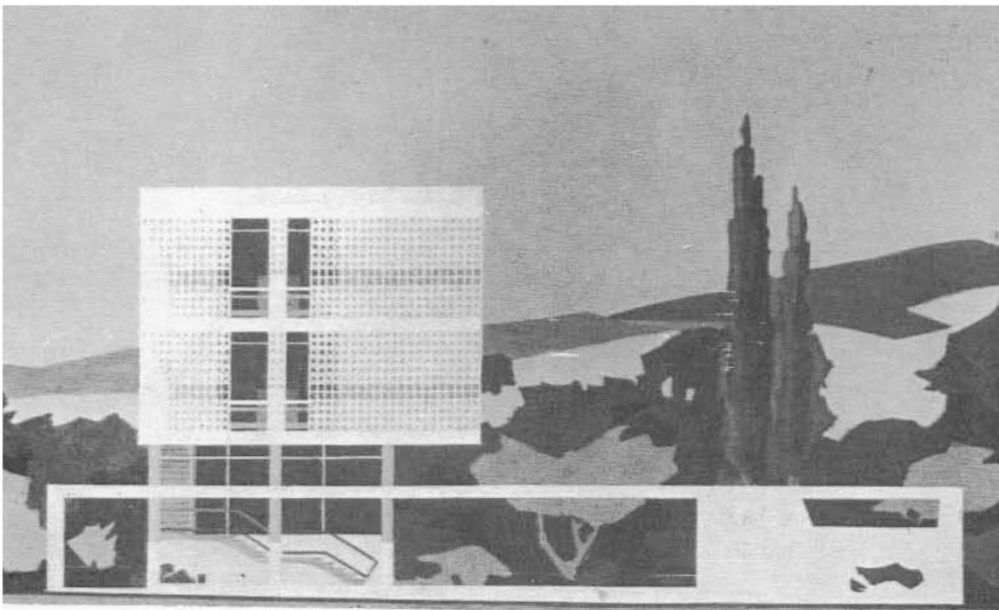
23/ Δεινοκράτους 51 και Μαρασλή
τ.45/1964

Παραδείγματα πολυκατοικιών από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

22/ Βασ. Αμαλίας 34
τ.39/1963

18/ Λ. Κηφισίας 272
τ.11/1958

Πηγή: περιοδικό “Αρχιτεκτονική”, 1957-1965

Στις λεζάντες αναφέρεται ο αριθμός του κτηρίου στον χάρτη (βάσει χρονολογικής αρίθμησης), η θέση του και το τεύχος στο οποίο δημοσιεύθηκε.

Λειτουργία για το υποκείμενο

Οι πολυκατοικίες που δημοσίευσε το περιοδικό «Αρχιτεκτονική» ήταν ως επί το πλείστον σε αστικές περιοχές. Χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να αποδοθούν στους αστούς της μεταπολεμικής Αθήνας είναι η ασφάλεια μέσα σε ένα κλίμα γενικής ανασφάλειας, η έλλειψη φόβου και το αίσθημα του «ανήκειν» στην ανώτερη τάξη της πόλης.

Αυτά τα χαρακτηριστικά αντανακλώνταν στη μορφολογία των όψεων μέσω στοιχείων διαφοροποίησης των πολυκατοικιών μεταξύ τους, όπως με στηθαία κατακόρυφων στοιχείων από σκυρόδεμα -που παραπέμπουν σε μαρμάρινα- και με μεγάλα τριμερή/τετραμερή παράθυρα (παρ.10), με τμήματα τοίχων σε υποχώρηση και εμφάνιση των οριζόντιων επιφανειών στην όψη (παρ.25). Ο πιο συνήθης τρόπος διαφοροποίησης ήταν με διαμορφώσεις των εισόδων (παρ.17) ή ακόμα και ολόκληρου του ισογείου με ακριβότερα υλικά, όπως το μάρμαρο (παρ. 3). Επίσης παρότι σε μια πολυκατοικία δεν αναμένονται συνήθως τυπολογικές αποκλίσεις από όροφο σε όροφο, σε κάποια αστικά παραδείγματα συναντώνται περιπτώσεις αλλαγών στους τελευταίους ορόφους. Στην πολυκατοικία των οδών Απόλλωνος και Ηπίτης (παρ.4) αναφέρεται μάλιστα ότι τα τελευταία διαμερίσματα προοριζόνταν για τους ιδιοκτήτες και για αυτό το λόγο διαφοροποιούνταν σε κάτοψη αλλά και σημειακά στην όψη. Ξεχωριστό παράδειγμα αποτελεί η πολυκατοικία της Βασ. Αμαλίας 34 (παρ.22), του αρχιτέκτονα Τάκη Ζενέτου, ο οποίος κατασκευάζοντας κινητά πλαίσια (σκίαστρα) στις όψεις έδινε τη δυνατότητα σε κάθε νοικοκυριό να επεμβαίνει σε κάποιο βαθμό στην όψη του διαμερισμάτος του. Με έναν άλλο τρόπο ξεχωρίζει και η πολυκατοικία στο Χαλάνδρι (Λ. Κηφισίας 272, παρ.18) του αρχιτέκτονα Νίκου Βαλσαμάκη, με τα διάτρητα πλαίσια της όψης και την υποχώρηση του ισογείου. Φαίνεται λοιπόν πως στην αστική πολυκατοικία υπήρχε μικρή δυνατότητα διαφοροποίησης από τον συνήθη μορφολογικό τύπο, αλλά περισσότερο ως σύνολο κτηρίου και όχι ως μεμονωμένα διαμερίσματα. Η δυνατότητα δείχνει μια προσπάθεια ανάδειξης των ενοίκων ως μέρος της αστικής τάξης, ως εκείνοι που κατοικούν για παράδειγμα στην πολυκατοικία «με τα μαρμάρινα κάγκελα στα παράθυρα».

Υλικά και τρόπος παραγωγής

Σχετικά με τον τρόπο κατασκευής οι πολυκατοικίες ακολουθούσαν τον κατασκευαστικό τύπο «φέρων οργανισμός από οπλισμένο σκυρόδεμα, τοίχοι πλήρωσης από τούβλα και ξύλινα ρολά στα κουφώματα» της σύγχρονης ελληνικής οικοδομικής όπως την αναλύει η Παπαδάμ-Ριζά. Είναι κτήρια που κατασκευάζονταν με χειρωνακτική εργασία υποβοηθούμενη σημαντικά από μηχανικά μέσα. Η μονολιθικότητα του σκυροδέματος αναδεικνύεται από τον μορφολογικό τύπο, αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο με τη συνέχεια, λόγω των πολλών διακοπτόμενων παραθύρων. Το σκυρόδεμα είναι ένα υλικό που επέτρεψε μεγάλα, συνεχή ανοίγματα και ελεύθερες όψεις, αλλά στην αστική πολυκατοικία της μεταπολεμικής Αθήνας τα παράθυρα τοποθετούνταν ως μεμονωμένα κενά στους τοίχους, το πλήρες υπερίσχυε του κενού. Παρόλο που προπολεμικά είχαν γίνει εφαρμογές συνεχόμενων ανοιγμάτων, όπως στη γνωστή πολυκατοικία των Θ. Βαλεντή και Π. Μιχαηλίδη, στις οδούς Ζαΐμη και Στουρνάρη, αργότερα τέτοια παραδείγματα απουσιάζουν. Στοιχεία ανάδειξης του σκυροδέματος μπορούν να θεωρηθούν ο διακοσμητικός κάναβος από σκωτίες και τα πλαίσια οριζόντιων και κατακόρυφων στοιχείων της διπλής όψης, και τα δύο ως υπαινιγμοί της κατασκευαστικής λογικής του ενιαίου σκελετού. Οι μεταπολεμικές πολυκατοικίες όμως, με το «βάρος» τους και το διαχωρισμό σε βάση-κορμό-στέψη μοιάζουν περισσότερο να αντικαθιστούν τις προηγούμενες κατασκευές από πέτρα και όχι τόσο να εφαρμόζουν τις νέες αισθητικές δυνατότητες του οπλισμένου σκυροδέματος. Η διάδοση του σκελετού από πλάκες και δοκούς επί στύλων ευθύνεται αρκετά για τον περιορισμό της ανάδειξης του «εύπλαστου» και της

ελαφριάς κατασκευής. Η αίσθηση για παράδειγμα της ελαφρότητας επιτυγχάνεται σε κάποιο βαθμό στα παραδείγματα με τις διπλές όψεις, όπου τα οριζόντια και τα κατακόρυφα στοιχεία είχαν αρκετά ραδινές αναλογίες. Ως προς την εμφάνιση των τρόπων παραγωγής στις όψεις, η χειρωνακτική εργασία δεν αναδεικνύονταν, καθώς τα περισσότερα στοιχεία εμφανίζουν μια τυποποιημένη εμφάνιση που παραπέμπει στα μηχανικά μέσα παραγωγής. Η μεσοπολεμική πολυκατοικία αντίθετα εμφάνιζε την εργασία του ανθρώπου όπως για παράδειγμα στις όψεις από αρτιφισιέλ, που γίνονταν εξολοκλήρου από μαστορικό χέρι, σκαλίζοντας το κονίαμα. Απουσιάζει δηλαδή το «μεράκι» και τονίζεται η εκμηχάνιση της κατασκευής. Η απουσία όμως αυτή εκπροσωπεί την εποχή της βιομηχανοποίησης και της ταχύτερης εργασίας, οπότε ως προς την εμφάνιση των τρόπων παραγωγής η αστική πολυκατοικία ήταν αρκετά συνεπής κατασκευή.

Χρηστική και ανταλλακτική αξία

Οι αστικές πολυκατοικίες ήταν κτήρια διαμερισμάτων προς πώληση αλλά και ενοικίαση, οπότε η ανταλλακτική τους αξία ήταν σημαντικότερη της χρηστικής. Το γεγονός όμως ότι απευθύνονταν σε μια συγκεκριμένη εισοδηματική κατηγορία, καθώς λόγω θέσης και ποιότητας υλικών τα αστικά διαμερίσματα δεν ήταν προσιτά στην ευρεία τάξη της Αθήνας, τους προσέδιδε μία αξιόλογη χρηστική αξία, με την έννοια της κοινωνικής προβολής. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αστοί ιδιοκτήτες κατείχαν ένα μεγάλο μέρος των διαμερισμάτων μιας πολυκατοικίας, τα οποία διέθεταν στην αγορά ενοικίων, αυτή η χρηστική-κοινωνική αξία γίνεται αντιληπτή με την έννοια της ανάδειξης της συγκεντρωμένης περιουσίας¹³⁸.

---

¹³⁸ Paschou, *όπ.αν.*, σ.158

(2) Η εργολαβική πολυκατοικία

Η εργολαβική πολυκατοικία ήταν το αποτέλεσμα της *κοινωνικοποίησης* του τύπου της μεσοπολεμικής αστικής πολυκατοικίας¹³⁹. Η βιομηχανοποίηση των υλικών και η τυποποίηση των κατασκευαστικών στοιχείων ήταν καινοτομίες της προηγούμενης εποχής, τις οποίες ο οικοδομικός κλάδος εκμεταλλεύτηκε με στόχο τη μαζική παραγωγή διαμερισμάτων. Έτσι στη μεταπολεμική Αθήνα η επίσημη και η εργολαβική (μαζική) αρχιτεκτονική ήταν στενά συνδεδεμένες διαδικασίες, γεγονός που αντανακλάται στις μορφολογικές τους εκφράσεις¹⁴⁰. Η δεύτερη δεν διαφέρει σημαντικά από την πρώτη. Άλλωστε τα ξεχωριστά παραδείγματα των διακεκριμένων αρχιτεκτόνων της εποχής από εργολαβικές εταιρίες υλοποιούνταν, από όπου πιθανόν να «διέρρεαν» τα σχέδια και σε λιγότερο επώνυμους μηχανικούς. Στις εργολαβικές πολυκατοικίες διακρίνονται σχεδόν τα ίδια γενικά χαρακτηριστικά με τις αστικές, δηλαδή:

- μονολιθικότητα γεωμετρικών όγκων
- κυριαρχία ορθογώνιων σχημάτων
- συχνά συμμετρία στην οργάνωση των όψεων
- υπερίσχυση πλήρων έναντι των κενών με διακοπτόμενα ανοίγματα
- περιορισμένη πλαστικότητα όψεων
- τμηματικά μπαλκόνια
- λεία επιχρίσματα
- συνδυασμούς από στηθαία και κάγκελα
- διακριτικές διακοσμήσεις από οριζόντιες προεξοχές (γείσα) και σκωτίες σε κάναβο

Η τυποποίηση και η έκπτωση στην κατασκευή φαίνεται από την απουσία πολυτελών υλικών και παραλλαγών στις όψεις. Τα παραδείγματα αυτής της υποεπένδυσης αποτελούν τυχαία επιλεγμένα δείγματα από τα Πατήσια και την Κυψέλη. Η εκπροσώπηση αυτής της ομάδας από κτήρια σε αυτές τις περιοχές γίνεται λόγω του διαθέσιμου φωτογραφικού υλικού και δικαιολογείται από τις μεγάλες συγκεντρώσεις κτηριακού αποθέματος της περιόδου 1945-1960 εκεί, όπως φαίνεται και στον χάρτη 4 (Κτηριακό Απόθεμα 1945-1960). Η απλούστευση και η τυποποίηση των μορφών τα κάνει να είναι χαρακτηριστικά, παρά την τυχαία επιλογή τους.

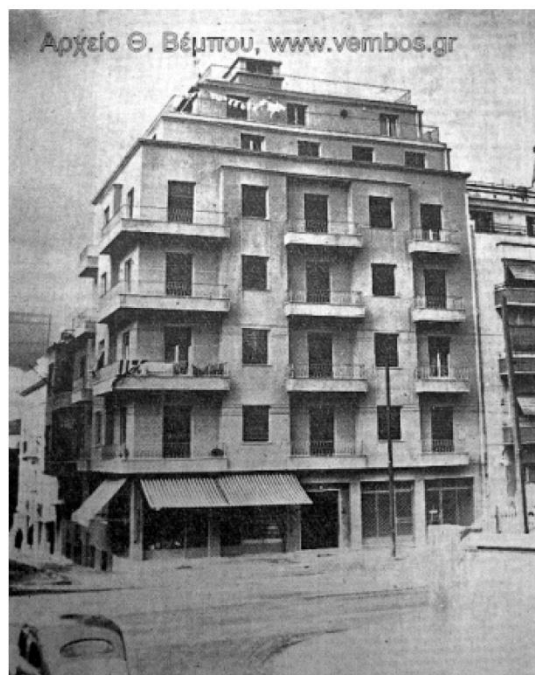
¹³⁹ βλ. σημ.133

¹⁴⁰ «Με τα σημερινά μάτια, η αρχιτεκτονική της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου δείχνει απελπιστικά απλοϊκή, αδέξια, θυμίζει περισσότερο «μαστορική» αρχιτεκτονική παρά αρχιτεκτονική σχεδιασμένη από «αρχιτέκτονες». Και όμως, η πλειοψηφία των πολυκατοικιών της εποχής φέρει τα ονόματα ορισμένων γνωστών αρχιτεκτόνων, νεότερων του Κιτσίκη, όπως των Κ. Καψαμπέλη, Εμμ. Βουρέκα, Ρ. Κουτσούρη και Σπ. Στάικου.» (Φιλίππιδης, *όπ.αν.*, σ.271)

Παραδείγματα εργολαβικών πολυκατοικιών στα Πατήσια και την Κυψέλη

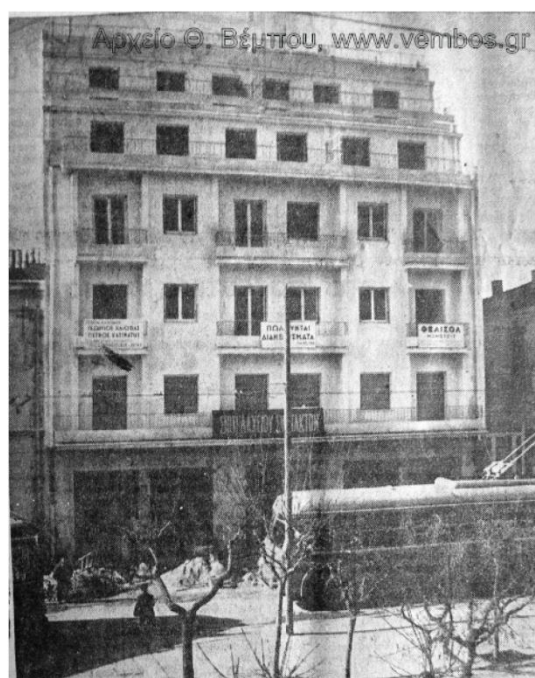
1/ Ι. Δροσοπούλου 26 και Ανδρου, 1951

2/ Πατησίων και Α. Καραγιάννη (Λήμνου), 1953

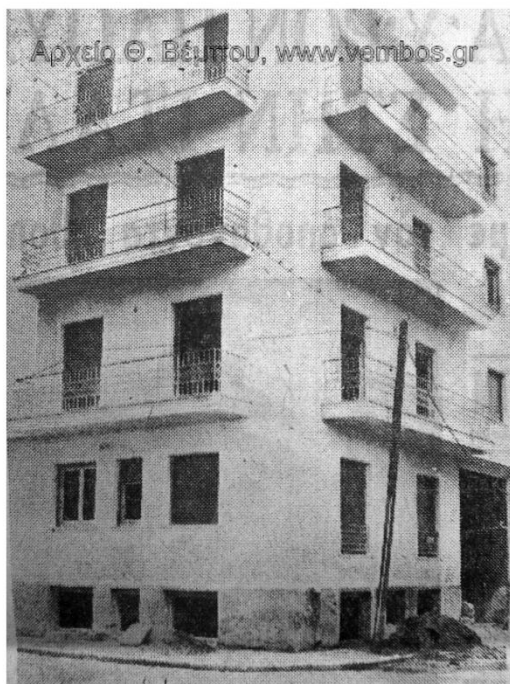

3/ Λευκωσίας και Μηθύμνης, 1953

4/ Πλ. Κολιάτσου 2, 1954

Παραδείγματα εργολαβικών πολυκατοικιών στα Πατήσια και την Κυψέλη

5/ Ιθάκης και Ι. Δροσοπούλου, 1958

6/ Φιλαδέφειας και Σκαλιστήρη, 1961

7/ Σπάρτης και Μοσχονησίων, 1960

Παραδείγματα εργολαβικών πολυκατοικιών στα Πατήσια και την Κυψέλη

8/ Πατησίων 109, 1957

Πηγή: www.vembos.gr/Project_Timeslip_List.htm

Στις λεζάντες αναφέρεται η θέση του κτηρίου και η χρονολογία δημοσίευσης της φωτογραφίας.

Λειτουργία για το υποκείμενο

Τα Πατήσια και η Κυψέλη ήταν περιοχές μεσοαστικών στρωμάτων στη μεταπολεμική Αθήνα, ενώ εκεί συγκεντρώνονταν και μετανάστες από την επαρχία, κυρίως από τα νησιά του Αιγαίου. Στα μεσαία στρώματα, ως η μία από τις δύο πολυπληθέστερες ομάδες των μεταπολεμικών οικιστών της Αθήνας (η άλλη ήταν οι αυθαιρετούχοι), αντιστοιχούν ίσως τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής κοινωνίας όπως περιγράφηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η ανασφάλεια απέναντι στο κράτος-αστυνόμο, η συμμόρφωση προς το σύνολο, η εσωστρέφεια της μικρής οικογένειας στο διαμέρισμα, η απομάκρυνση από την παράδοση των μεγάλων οικογενειακών δικτύων, ο ατομικισμός. Αυτά ήταν χαρακτηριστικά που συνδέθηκαν με τις κτηριακές μορφές.

Παρότι τα γενικά μορφολογικά χαρακτηριστικά των εργολαβικών και των αστικών πολυκατοικιών ήταν περίπου τα ίδια, ο τρόπος με τον οποίο συνδυάζονταν κάθε φορά, η αρχιτεκτονική σύνθεση δηλαδή των όψεων, οδηγούσε σε μικρότερο βαθμό απόκλισης από τον τύπο σε σχέση με τις αστικές. Πολύ συχνά τα διαμερίσματα πωλούνταν πριν ολοκληρωθούν οι εσωτερικές τους διαρρυθμίσεις, αφήνοντας το μεγαλύτερο κομμάτι της διαμόρφωσης της κάτοψης (εκτός δηλαδή από λουτρά και κουζίνες) στο υποκειμενικό γούστο των αγοραστών¹⁴¹. Δεν συνέβαινε όμως το ίδιο με τις όψεις, που ετοιμάζονταν συνολικά, χωρίς περιθώρια επέμβασης από το υποκειμενικό γούστο κάθε ιδιοκτήτη. Για παράδειγμα, τα παραδείγματα 1,2,3,4 όπως και οι 5,6,7 παρουσιάζουν αρκετές συνθετικές ομοιότητες μεταξύ τους, ως προς τα μπαλκόνια και τις σχέσεις αυτών με τις κατακόρυφες ζώνες παραθύρων. Δυνατότητες διαφοροποίησης υπήρχαν, όπως και στην αστική πολυκατοικία, μέσα από τα κάγκελα, τα παράθυρα, τις υποχωρήσεις τοίχων, τις χαράξεις. Ωστόσο σε αυτή την περίπτωση οι δυνατότητες εξαντλούνταν σχεδόν στην επιλογή ενός διαφορετικού κάγκελου. Η τάση αυτή έφθινε μάλιστα προς το τέλος της περιόδου μελέτης (παρ.7 με κάγκελα απλά γραμμικά). Οι εμπορικές χρήσεις στα ισόγεια, λόγω της θέσης τους σε δρόμους μίξης δραστηριοτήτων (Πατησίων, Ι. Δροσοπούλου, Φωκίωνος Νέγρη κ.ά) αφαιρούσαν από τις μαζικές πολυκατοικίες την αντίστοιχη δυνατότητα των αστικών παραδειγμάτων να ξεχωρίσουν με τις εισόδους τους. Επίσης δεν βρήκε μεγάλη εφαρμογή η περισσότερο μοντέρνα σύνθεση της διπλής και ελαφρύτερης όψης. Μία εξαίρεση στην τυποποίηση είναι η πολυκατοικία της Πατησίων 109 (παρ.8), όπου τα κεντρικά ανοίγματα τοποθετήθηκαν εκατέρωθεν ενός άξονα συμμετρίας, αλλά εναλλάξ σε κάθε όροφο. Ενδεχομένως να υπήρχαν και άλλα τέτοια μεμονωμένα παραδείγματα, μιας και κάποιες φορές η μελέτη της όψης γινόταν από διαφορετικό αρχιτέκτονα στον οποίο είχε ανατεθεί ο «εξωραϊσμός» της έκφρασης μιας τυποποιημένης κάτοψης¹⁴². Πρόκειται λοιπόν για μικρή απόκλιση από τον μορφολογικό τύπο, που ισοδυναμεί με μικρό βαθμό λειτουργίας για το υποκείμενο, γεγονός που εκφράζει τελικά τον ατομικισμό και τη διάθεση ανωνυμίας της ευρείας μεσαίας τάξης, τη συμμόρφωση προς το σύνολο, την ανάγκη απομόνωσης της μικρής οικογένειας πίσω από την όψη ενός διαμερίσματος.

Υλικά και τρόπος παραγωγής

Όπως και στην περίπτωση των αστικών παραδειγμάτων, στις εργολαβικές πολυκατοικίες ο γενικός κατασκευαστικός τύπος ήταν ο σκελετός από οπλισμένο σκυρόδεμα με τοίχους πλήρωσης από τούβλα και ξύλινα ρολά στα παράθυρα. Εκείνο που εκφράζεται και εδώ είναι η μονολιθικότητα των έργων, ενώ η συνέχεια του χυτού υλικού διακόπτεται από τα μεμονωμένα ανοίγματα. Στις περιπτώσεις όπου η όψη διακοσμούνταν με σκωτίες σε κάναβο,

¹⁴¹ Paschou, *όπ.αν.*, σ.140

¹⁴² στο ίδιο, σ.157

εμφανίζεται η λογική του σκελετού, αλλά όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η επιλογή της ξεκάθαρης εμφάνισής του στην όψη δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη. Οι εργολαβικές πολυκατοικίες ήταν εξίσου «βαριές» κατασκευές με τα προπολεμικά κτήρια από πέτρα. Ως προς την παραγωγή τους, γίνονταν από συνεργεία τα οποία συνεχώς εξελίσσονταν και μηχανοποιούνταν. Η σταδιακή αντικατάσταση περισσότερο περίτεχνων στοιχείων στα κάγκελα από γραμμικά στοιχεία ή πλέγματα με την πάροδο των ετών είναι ενδεικτική της αντικατάστασης των χειροποίητων από τα βιομηχανοποιημένα τμήματα. Συνεπώς και σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για μια συνεπή έκφραση της ιστορικής στιγμής από την άποψη των μεθόδων παραγωγής.

Χρηστική και ανταλλακτική αξία

Η διαφορά της εργολαβικής με την αστική πολυκατοικία ως προς τις αξίες, είναι το γεγονός ότι απευθύνονταν σε μεγαλύτερο μερίδιο του πληθυσμού. Κατά τα άλλα στόχος ήταν η εμπορευματοποίηση της κατοικίας, καθιστώντας την ανταλλακτική αξία σημαντικότερη της χρηστικής. Η εργολαβική πολυκατοικία εξ' ορισμού της χτιζόταν για τη διάθεση των διαμερισμάτων σε νέες οικογένειες της πόλης. Η απόσταση μεταξύ των δύο αξιών ήταν ίσως μεγαλύτερη από ότι στην περίπτωση της αστικής τάξης, καθώς η «δεξαμενή» πιθανών αγοραστών ήταν μεγαλύτερη, συνεπώς ακόμα μεγαλύτερη η ανάγκη τυποποίησης και αντικειμενικότητας. Η εργολαβική πολυκατοικία, που εξαπλώθηκε με το σύστημα της αντιπαροχής, είναι το κατεξοχήν δείγμα εμπορευματοποίησης της κατοικίας στη μεταπολεμική Αθήνα. Άλλωστε οι μικροϊδιοκτήτες πετύχαιναν την κοινωνική τους ανάδειξη και μόνο μέσω της ιδιοκτησίας τους¹⁴³. Η καλαισθητική προσέγγιση των κτηρίων δεν ήταν μείζονος σημασίας.

---

¹⁴³ Καρύδης, όπ.αν., σ.274

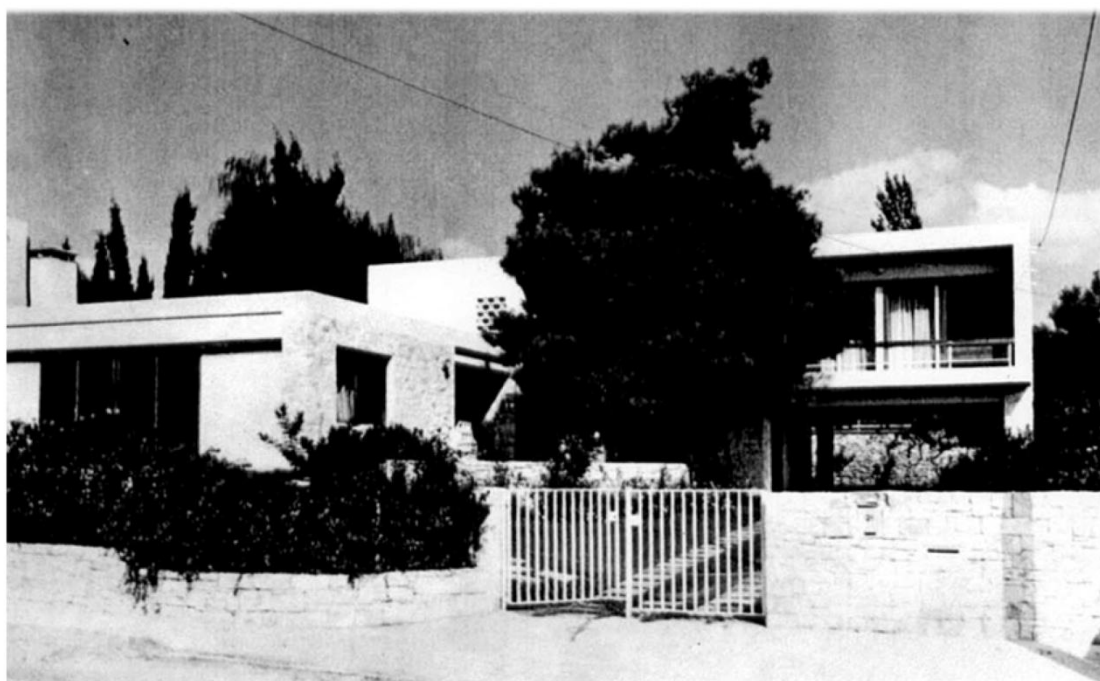
(3) Οι μονοκατοικίες στα προάστια

Οι μονοκατοικίες στα προάστια όπως το Ψυχικό, η Φιλοθέη, η Κηφισιά και η Βούλα, αποτελούσαν μειοψηφία ως προς τον αριθμό τους και το κοινό στο οποίο απευθύνονταν. Σε αυτά τα σπίτια η τυποποίηση των μορφών είναι σχεδόν απύσχα. Τα παραδείγματα που χρησιμοποιήθηκαν για τη μορφολογική περιγραφή αυτού του τύπου είναι οι μονοκατοικίες που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό «Αρχιτεκτονική» από το 1957 έως το 1965. Κάθε ένα από αυτά είναι εμφανώς διακριτό από τα υπόλοιπα. Μια γενική διαπίστωση είναι η εισαγωγή παραδοσιακών στοιχείων, όπως οι πέτρινες βάσεις και οι κεραμοσκεπές, σε κατά τα άλλα μοντέρνες μορφές με καθαρές γεωμετρικές, ελεύθερες κολώνες, μεγάλα συνεχόμενα ανοίγματα. Υπήρχαν και περιπτώσεις εισαγωγής αυτόνομων παραδοσιακών στοιχείων σε χαρακτηριστικές μοντέρνες εκφράσεις, όπως ο τηνιακός περιστερέωνας στο «Παραθαλάσσιο σπίτι στο Μάτι» του αρχιτέκτονα Σπ. Μπονάνου (παρ.3). Ενδεικτικό της μορφολογικής ποικιλίας είναι η δημοσίευση «Τρία σπίτια στο Ψυχικό» (*Αρχιτεκτονική*, τ.52/1965) του αρχιτέκτονα Ρ. Κουτσούρη, όπου ο ίδιος μελετητής παρουσιάζει ένα κεραμοσκεπές κτήριο με εμφανείς λιθοδομές (παρ.1) και δύο κτήρια με επίπεδα δώματα, πλάκες επί τοιγίων και μεγάλα ανοίγματα (παρ.2).

Παράδειγματα μονοκατοικιών στα προύστια από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

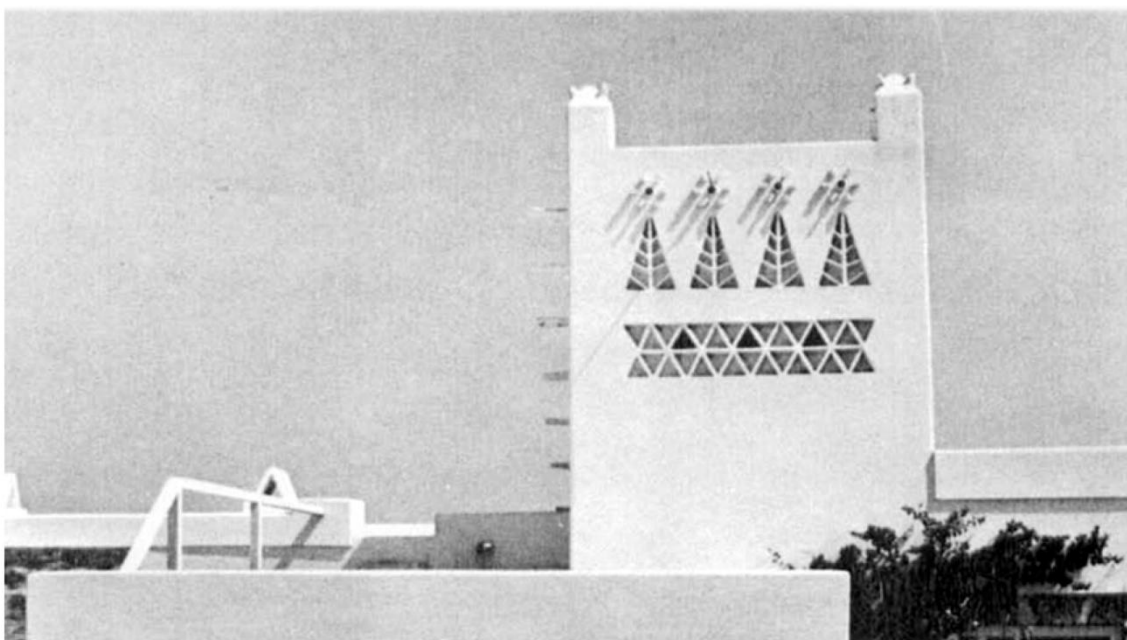

1/ Ρ. Κουτσούρης, Ψυχικό (τ.52/1965)

2/ Ρ. Κουτσούρης, Ψυχικό (τ.52/1965)

Παραδείγματα μονοκατοικιών στα προύστια από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

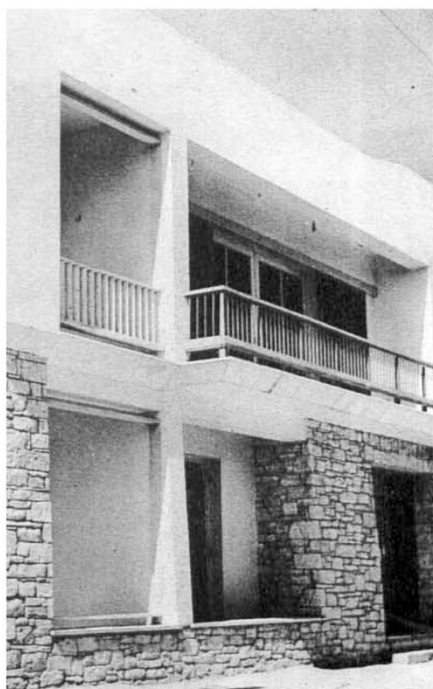

3/ Σ. Μπανάνος, Μάτι (τ.29/1961)

Παραδείγματα μονοκατοικιών στα προύστια από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

4/ Α. και Ε. Καλλιγά, Ωρωπός (τ.51/1965)

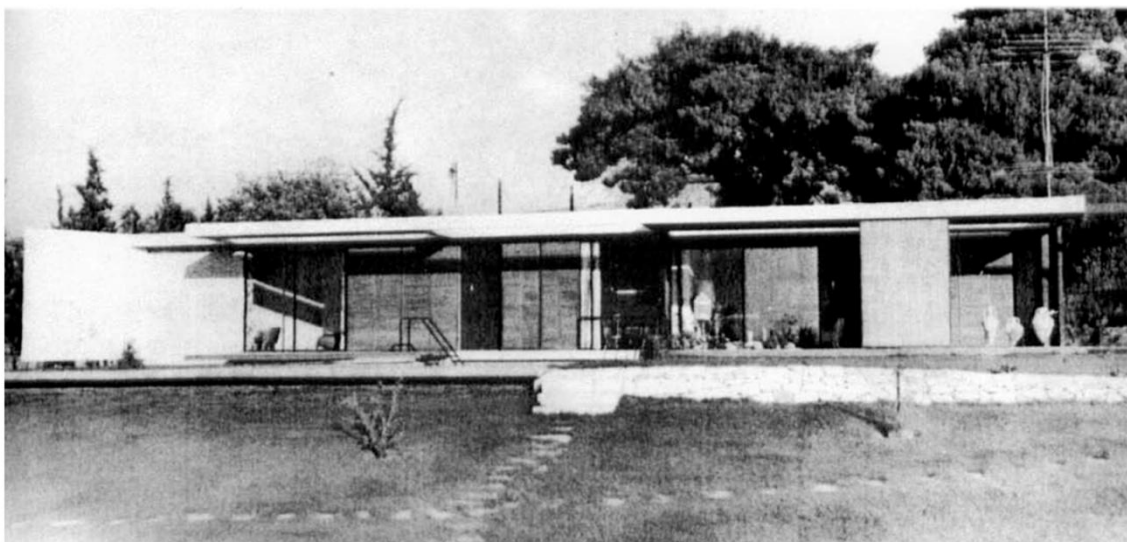

5/ Ι. Ρίζος, Καστέλλα (τ.2/1957)

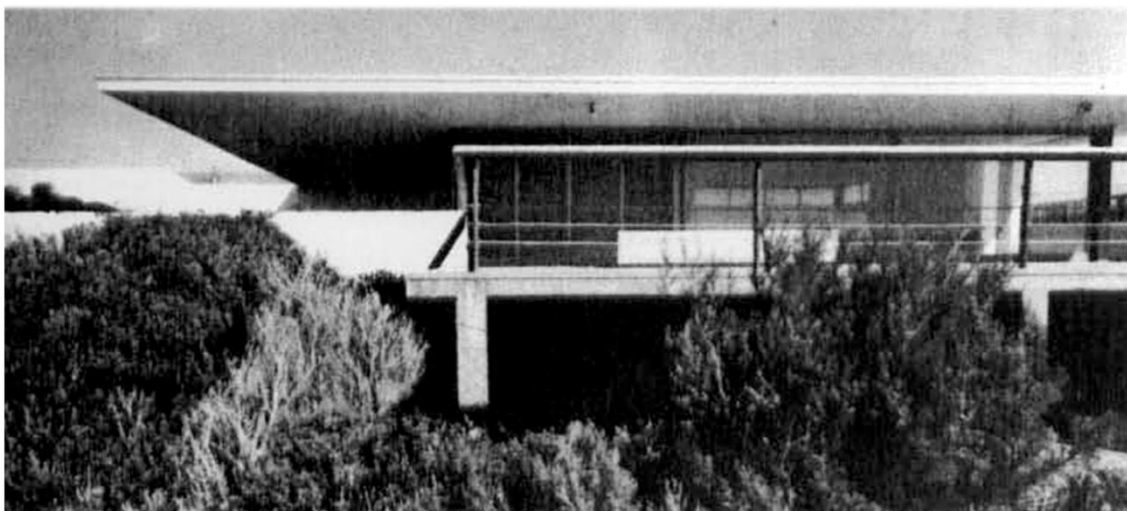

6/ Ι. Ρίζος, Φιλοθέη (τ.24/1960)

Παραδείγματα μονοκατοικιών στα προάστια από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

7/ Τ. Ζενέτος και Μ. Αποστολίδης, Κηφισιά (τ.32/1962)

8/ Ν. Βαλσαμάκης, Ανάβυσσος (τ.39/1963)

Παραδείγματα μονοκατοικιών στα προύστια από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

9/ Δ. Πικιώνης, Φιλοθέη (τ.1/1957)

10/ Κ. Καγαμπέλης, Μαρούσι (τ.10/1958)

Παραδείγματα μονοκατοικιών στα προάστια από το περιοδικό “Αρχιτεκτονική”

11/ Π. Σακελλάριος, Ανάβρυνα (τ.28/1961)

12/ Θ. Παπαγιάννης, Βούλα (τ.36/1962)

Πηγή: περιοδικό “Αρχιτεκτονική”, 1957-1965

Στις λεζάντες αναφέρονται οι αρχιτέκτονες, η θέση του κτηρίου και το τεύχος στο οποίο έγινε η δημοσίευση.

Λειτουργία για το υποκείμενο

Η κοινωνική ομάδα των προαστίων ήταν μέρος της μεταπολεμικής αστικής τάξης. Τα προάστια διακρίνονταν ούτως ή άλλως από εσωστρέφεια και αποκλεισμό των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων. Οι πληροφορίες για την εσωτερική μετανάστευση δεν αναφέρουν εγκατάσταση πληθυσμών από την επαρχία στα αστικά προάστια, αλλά μόνο μετακινήσεις προς τα εκεί από το κέντρο της πόλης. Οι κάτοικοι φαίνεται να ήταν ήδη εξοικειωμένοι με την αστική ζωή, η οποία είχε πρόσβαση σε όλες τις σύγχρονες ανέσεις. Τα χαρακτηριστικά της συμμόρφωσης, του φόβου και της ανασφάλειας δεν συμπίπτουν με τη ζωή της αστικής τάξης στα προάστια. Αντιθέτως, η εξατομικευμένη συμπεριφορά και η απομόνωση βρίσκουν ίσως τη χαρακτηριστικότερη έκφρασή τους στους πληθυσμούς που θέλησαν να απομακρυνθούν από το κέντρο, κάτι που αντανάκλαται και στη μορφολογία των κτηρίων.

Η υπεροχή του υποκειμενικού γούστου είναι τόσο ξεκάθαρη ώστε να είναι δύσκολο να αναγνωριστούν κοινά μορφολογικά στοιχεία, που να επαναλαμβάνονται, στην κατεύθυνση της αντικειμενικότητας. Είτε πρόκειται για εκφράσεις κάθε ξεχωριστού αρχιτέκτονα που υπέγραφε τα σπίτια, είτε για την επιρροή τους από το υποκειμενικό γούστο των εκάστοτε πελατών, η μορφολογία εκφράζει τη λειτουργία της αρχιτεκτονικής για το ξεχωριστό υποκείμενο, παρά για την ομάδα οικιστών της περιοχής ως μία μάζα.

Υλικά και τρόπος παραγωγής

Τα περισσότερα σπίτια των προαστίων ήταν και εκείνα εφαρμογές του σχετικά νέου υλικού για την ελληνική οικοδομική, του οπλισμένου σκυροδέματος. Σε αντίθεση με τις πολυκατοικίες, στις μονοκατοικίες των προαστίων η συνέχεια, η αίσθηση της ελαφριάς κατασκευής, το «εύπλαστο» αναδεικνύονται από τους χειρισμούς του υλικού. Η πέργκολα της εισόδου στο κτήριο του Ι. Ρίζου στη Φιλοθέη (παρ.6), τα ελαφριά στέγαστρα των Τ. Ζενέτου και Μ. Αποστολίδη στην Κηφισιά (παρ. 7) και ο λεπτός πρόβολος του Ν. Βαλσαμάκη στο σπίτι στην Ανάβυσσο (παρ.8) είναι ενδεικτικά των παραπάνω ιδιοτήτων. Τα διάτρητα στοιχεία, διακοσμητικά ή λειτουργικά -για τον φωτισμό των αντίστοιχων χώρων- (παρ. 2, 12) αναδεικνύουν την ιδιότητα του σκυροδέματος να δημιουργεί σχήματα μέσα από καλούπια. Ξεχωρίζει η επιλογή του Θ. Παπαγιάννη (παρ.12) να καλύψει την κατοικία στη Βούλα με θολωτά κελύφη από σκυρόδεμα, αξιοποιώντας το «εύπλαστο» της ενεργητικής, καμπυλωμένης κατασκευής. Κάποιες κατασκευές ακολουθούσαν εξολοκλήρου τα παραδοσιακά πρότυπα κατασκευής, όπως του Δ. Πικιώνη στη Φιλοθέη (παρ.9), του Κ. Καψαμπέλη στο Μαρούσι (παρ.10) και του Π. Σακελλάριου στα Ανάβρυτα (παρ.11). Η κάλυψη με ξύλινη στέγη και κεραμίδια και τα ξύλινα στοιχεία στα μπαλκόνια είναι χαρακτηριστικές εφαρμογές από την ανώνυμη παραδοσιακή αρχιτεκτονική, οι οποίες επίσης αναδεικνύουν τις ικανότητες των υλικών (π.χ. τα ξύλα έχουν τις αναλογίες που τους επιτρέπουν να στηρίζουν τη στέγη). Στο κτήριο των Α. και Ε. Καλλιγά στον Ωρωπό (παρ.4) και στο κτήριο του Ι. Ρίζου στην Καστέλλα (παρ.5) γίνεται συνδυασμός των παραδοσιακών υλικών με τα νεότερα. Ως προς την κατασκευή, υπάρχουν στοιχεία που φανερώνουν τη χειρωνακτική εργασία, όπως το καλούπωμα των διάτρητων στοιχείων, οι λιθοδομές και κάποια μη τυποποιημένα κουφώματα, καθώς και άλλα που μαρτυρούν τη χρήση βιομηχανοποιημένων τμημάτων, όπως τα γραμμικά κάγκελα σε εξώστες ή περιφράξεις.

Χρηστική και ανταλλακτική αξία

Τα σπίτια των προαστίων, ακριβά σε γη και σε κατασκευή, ήταν κατά κανόνα ιδιόκτητα, με τη χρηστική αξία να είναι σημαντικότερη της ανταλλακτικής. Η χρηστική αυτή αξία δεν αντιπροσώπευε μόνο την κάλυψη της στεγαστικής ανάγκης αλλά και της προβολής της

κοινωνικής θέσης. Οι μελέτες αναθέτονταν ως επί το πλείστον σε επώνυμους αρχιτέκτονες, ανεβάζοντας τη συνολική αξία των κτηρίων και ο λόγος σχετίζονταν περισσότερο με την ανάγκη ανάδειξης της υψηλής κοινωνικής θέσης, παρά με την πρόθεση κερδοσκοπίας. Καθώς η χρησιμότητα έχει νοηματοδοτηθεί στην παρούσα εργασία με κοινωνικά κριτήρια και όχι μόνο με πρακτικά, η εγκαθίδρυση ενός κοινωνικού γοήτρου μέσω της αρχιτεκτονημένης μορφής ισοδυναμούσε με απόδοση αξίας χρηστικής.

(4) Οι λαϊκές κατοικίες στην περιφέρεια

Οι λαϊκές κατοικίες στην περιφέρεια της Αθήνας ήταν ισόγειες μονοκατοικίες και χαμηλές πολυκατοικίες. Η αστικοποίηση των δήμων γειτνίασης με την Αθήνα φαίνεται στους χάρτες 2 και 4 (Μεταβολή πληθυσμού, Κτηριακό Απόθεμα 1945-1960), ενώ στην ενότητα της κοινωνικής δομής της Αθήνας περιγράφηκε η εγκατάσταση εκεί μέσω και χαμηλών οικονομικών στρωμάτων. Ως προς τις μονοκατοικίες ουσιαστικά συνέχισαν την εφαρμογή του αντίστοιχου προπολεμικού μοντέρνου τύπου¹⁴⁴, τον οποίο χαρακτηρίζουν:

- τα επίπεδα δώματα
- οι βεράντες ισόγειου σε εσοχή συνήθως με γωνιακή κολώνα
- οι οριζόντιες προεξοχές (γείσα) ή μια σκούρα ταινία στην απόληξη του στηθαίου της ταράτσας
- οι επιχρισμένες επιφάνειες με σημεία εμφανούς λιθοδομής (συνήθως στη βάση)
- οι ανοιχτοί χρωματισμοί (αν όχι σε όλο το κτήριο, τότε μόνο στις βεράντες)
- τα μεταλλικά στοιχεία (πόρτες, κιγκλιδώματα)

ενώ μεταπολεμικά προστέθηκαν στα στοιχεία τυποποίησης η πιλοτή και κάποιες «λαϊκόμοντέρνες» εκφράσεις¹⁴⁵ όπως:

- τοξωτά ανοίγματα
- κεραμίδια σε γείσα
- ξύλινες πέργκολες.

Οι χαμηλές πολυκατοικίες ήταν είτε προσθήκες ορόφων σε υφιστάμενα ισόγεια, είτε μονοκόμματα ανεγέρσεις, είτε ανεγέρσεις των πρώτων ορόφων με αναμονές για τους επόμενους ή «ανοιχτές» πιλοτές. Σε κάθε περίπτωση η διαδικασία άφηνε το αποτύπωμά της στη μορφολογία της όψης. Τα γενικά τους χαρακτηριστικά τα δανείζονταν από τις πολυκατοικίες του κέντρου και ήταν:

- μονολιθικότητα
- κυριαρχία ορθογώνιων σχημάτων
- επανάληψη ορόφων
- υπερίσχυση πλήρων έναντι των κενών
- συνεχόμενα μπαλκόνια
- λεία επιχρίσματα
- κάγκελα με πυκνά κατακόρυφα στοιχεία.

Τα παραδείγματα και σε αυτή την περίπτωση είναι τυχαία επιλεγμένα και δεν παρουσιάζονται σε χάρτη. Είναι χαρακτηριστικές κατοικίες από την Καλλιθέα, την Αργυρούπολη και την Ηλιούπολη, το Νέο Ψυχικό, αλλά και από συνοικίες της Αθήνας.

¹⁴⁴ Φιλίππιδης, όπ.αν., σ.248 και 312

¹⁴⁵ Φιλίππιδης, όπ.αν., σ.315

Παραδείγματα λαϊκών κατοικιών

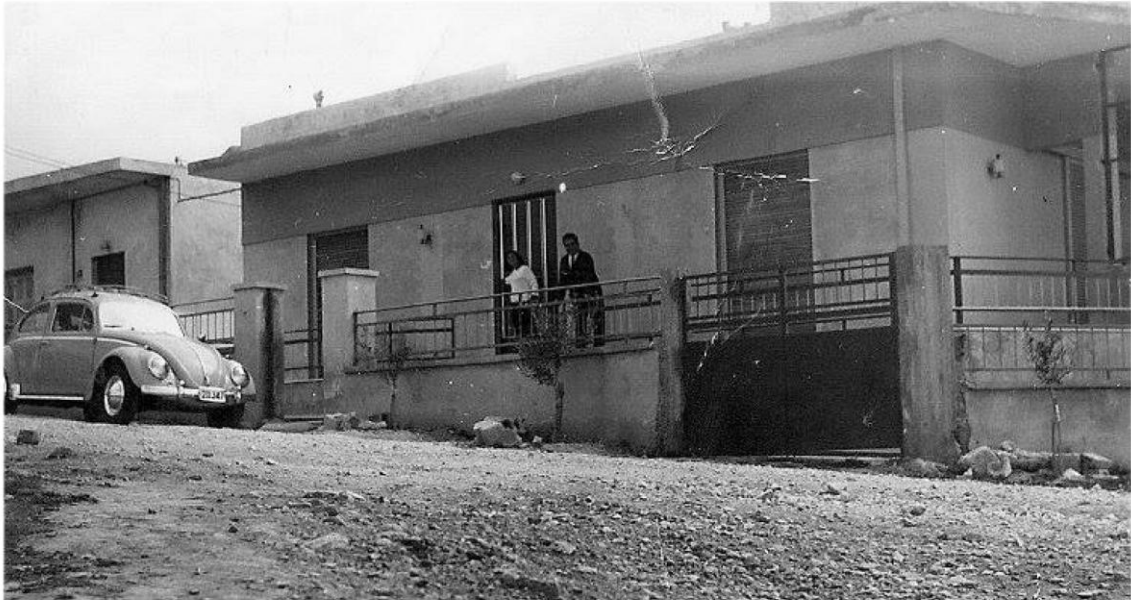

1/ Νέο Ψυχικό

2/ Ιλίσια, Αθήνα

Παραδείγματα λαϊκών κατοικιών

3/ Αργυρούπολη

4/ Πατίσα, Αθήνα

Παραδείγματα λαϊκών κατοικιών

5/ Αθήνα (χωρίς πληρ. θέσης)

6/ Αθήνα (χωρίς πληρ. θέσης)

Παραδείγματα λαϊκών κατοικιών

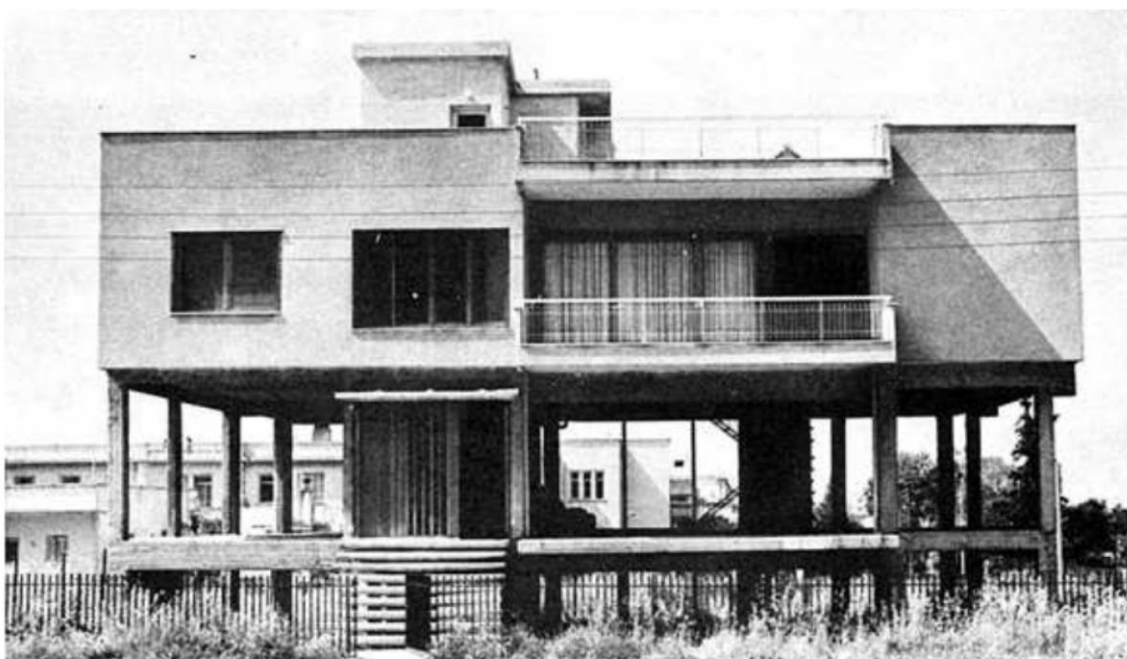

7/ Αργυρούπολη

8/ Νέο Ψυχικό

Παραδείγματα λαϊκών κατοικιών

9 Νέο Ψυχικό

10/ Αθήνα (χωρίς πληρ. θέσεις)

Παραδείγματα λαϊκών κατοικιών

11/ Νέο Ψυχικό

Πηγές

1,2,4,8,9,11: Φιλιππίδης, Δημήτρης. *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*. Μέλισσα, 1984.

3,7: “Παλιές φωτογραφίες Αργυρούπολης και Ελληνικού”, ιστοσελίδα <https://www.facebook.com/groups/769806179814322/>

5,6: Σφαέλλος, Χαράλαμπος. *Η κατοικία στην Ελλάδα. Οι πραγματοποιήσεις στον ιδιωτικό τομέα*. Έκδοση στα πλαίσια του συνεδρίου «Η κατοικία της αύριον», 1974

10: Φιλιππίδης, Δημήτρης. “Αναζητώντας την ανώνυμη αρχιτεκτονική”. *Αρχιτεκτονικά Θέματα*. τ6,1972: 63-72

Λειτουργία για το υποκείμενο

Οι λαϊκές κατοικίες εμφανίζονταν περισσότερο στις περιοχές εξάπλωσης του κέντρου, σε δήμους δηλαδή λιγότερο ανεπτυγμένους από την Αθήνα, όπως η Καλλιθέα και η Αργυρούπολη, από όπου είναι και τα περισσότερα παραδείγματα της ενότητας. Οι κάτοικοι αυτών ήταν επίσης μία μίξη γηγενών και νέων οικιστών, που βελτίωναν σταδιακά τον τρόπο ζωής τους προς τα αστικά πρότυπα. Η ανασφάλεια και η ανάγκη εξεύρεσης λύσεων από το κάθε νοικοκυριό ξεχωριστά, απέναντι στην κρατική αδράνεια, είναι χαρακτηριστικά της ζωής μικρομεσαίων στρωμάτων στην περιφέρεια. Ως προς τις μονοκατοικίες η διάσπαρτη εγκατάσταση και η επιλογή των ιδιοκτητών ισογείων, είναι δηλωτικά της εξατομίκευσης και της εσωστρέφειας. Οι μικρές πολυκατοικίες από την άλλη ήταν περισσότερο ενταγμένες στον ιστό των επεκτάσεων, αλλά συνήθως απευθύνονταν σε ευρύτερες οικογένειες. Η προσκόλληση στο οικογενειακό δίκτυο αντανακλάται έτσι σε αυτή την επιλογή.

Παρατηρώντας τις ισόγειες μονοκατοικίες, είναι εμφανής η επανάληψη των παραπάνω μορφολογικών χαρακτηριστικών, αλλά μικρά στοιχεία διαφοροποιούν κάθε μικρή κατοικία από τις άλλες. Οι μάντρες, τα κάγκελα, τα παράθυρα, οι πόρτες και οι μικρές προεξοχές (γείσα, στέγαστρα) είναι τμήματα της μορφολογίας των όψεων και η σύνθεσή τους εκφράζει το υποκειμενικό γούστο του κάθε νοικοκυριού. Στις μικρές πολυκατοικίες η απόκλιση από τον επαναλαμβανόμενο τύπο ήταν σημαντικά μικρότερη, καθώς τέτοια στοιχεία διαφοροποίησης περιορίζονταν στο ισόγειο, αν ήταν προϋφιστάμενο ή στα κάγκελα των μπαλκονιών. Η τυποποίηση των μορφών στις λαϊκές πολυκατοικίες φαίνεται να ξεπερνάει και εκείνη των εργολαβικών, καθώς η ανάγκη της οικονομικότερης κατασκευής περιόριζε τις δυνατότητες περαιτέρω μορφοποίησης των όψεων.

Υλικά και τρόπος παραγωγής

Και οι δύο εκδοχές της λαϊκής κατοικίας (μονοκατοικίες, πολυκατοικίες) ήταν εφαρμογές του σκελετού από οπλισμένο σκυρόδεμα με τοίχους πλήρωσης από τούβλα. Τα παράθυρα και οι πόρτες σπάνια ήταν ρολά όπως στις μεγάλες πολυκατοικίες, και συνηθέστερα ήταν τα παραδοσιακά ανοιγόμενα σκούρα με περσίδες. Τα μόνα στοιχεία που φανερώουν την αξιοποίηση του νέου, εύπλαστου υλικού ήταν η κυκλική κολώνα (που αργότερα τυποποιήθηκε ως τσιμεντοσωλήνα¹⁴⁶) και τα τοξωτά ανοίγματα. Γενικότερα, το μικρό μέγεθος των κατασκευών δεν έδινε τη δυνατότητα στο μετό να αναδείξει τις ιδιότητές του με διαμορφώσεις προβόλων, μεγάλων ανοιγμάτων και κελυφωτών στεγάστρων. Το μικρό μέγεθος φανερώνει επίσης τη χειρωνακτική εργασία των μαστόρων.

Χρηστική και ανταλλακτική αξία

Στις λαϊκές κατοικίες η χρηστική αξία υπερείχε της ανταλλακτικής καθώς και αυτές, όπως τα σπίτια των προαστίων, προορίζονταν για ιδιοκατοίκηση. Ακόμα και στην περίπτωση των μικρών πολυκατοικιών, δεδομένου ότι ως επί το πλείστον απευθύνονταν σε άτομα της ίδιας οικογένειας (π.χ. διαμερίσματα για τα παιδιά και τις νέες τους οικογένειες στους ορόφους), ο στόχος ήταν η ικανοποίηση των αναγκών αυτής της μικρής ομάδας χρηστών. Η χρηστική αξία ήταν ωστόσο περισσότερο πρακτική, κάλυψη της ανάγκης στέγασης. Η λανθάνουσα επανάληψη του μορφολογικού τύπου που περιγράφηκε, δημιουργεί την υποψία αδιαφορίας για λεπτομερή επιμέλεια της όψης, η οποία ωστόσο σχετιζόταν και με τα ελλιπή οικονομικά μέσα.

---

¹⁴⁶ Φιλίππιδης, όπ.αν., σ.312

(5) Τα αυθαίρετα

Η πρακτική της αυθαίρετης δόμησης αποτελεί μια ξεχωριστή μορφολογική κατηγορία, καθώς ο στόχος της οικονομικής κατασκευής για άμεση, γρήγορη στέγαση και η διαδικασία παραγωγής σε διάφορες χρονικές φάσεις επηρέαζαν το τελικό αποτέλεσμα. Εκείνο που πρέπει να ληφθεί υπόψη στον μορφολογικό χαρακτήρα των αυθαιρέτων είναι το εφήμερο της κατασκευής, η οποία σε πολλές περιπτώσεις δεν έφτανε ποτέ μια «τελική» μορφή. Σε αντίθεση λοιπόν με τις πολυκατοικίες και τις μονοκατοικίες που κρίθηκαν ως ολοκληρωμένα κτήρια, στην περίπτωση των αυθαιρέτων ένας μη τελειωμένος σκελετός με ένα ή δύο δωμάτια από τούβλα, μιας και υπήρχε στο χώρο για μεγάλο διάστημα και κατοικούνταν, θεωρείται σε αυτήν την εργασία ως μορφολογικό, αισθητικό αποτέλεσμα. Ενώ λοιπόν η αντιπαροχή την περίοδο μελέτης ήταν η κυρίαρχη πρακτική στέγασης στο κέντρο, η αυθαίρετη δόμηση ήταν εκείνη που οδήγησε στην επέκταση της πόλης στην περιφέρεια κυρίως λόγω της εγκατάστασης εκεί των μεταναστών από την επαρχία¹⁴⁷. Ο χαρακτηρισμός «αυθαίρετη» δόθηκε λόγω της οικοδόμησης χωρίς την απαραίτητη οικοδομική άδεια, η οποία γινόταν σε εκτός σχεδίων αγροτική γη, νόμιμα όμως αγορασμένη. Οι περιπτώσεις καταπάτησης γης, όπως στο Πέραμα, ήταν μειοψηφία¹⁴⁸. Η ανοχή του κράτους απέναντι στη μετατροπή της αγροτικής γης σε αστική εκφραζόταν μέσα από τα θεσμικά πλαίσια για τις νομιμοποιήσεις, που χρονολογούνται ήδη από το 1852¹⁴⁹ και μέσα από τη χαλαρότητα των ελέγχων μιας κατάστασης που ήταν γνωστή¹⁵⁰. Η ανοχή δικαιολογούνταν από το γεγονός ότι η αυτόβουλη στέγαση των εσωτερικών μεταναστών κάλυπτε την κρατική αδυναμία διευθέτησης του ζητήματος της κατοικίας και εξομάλυνε τις εμφυλιακές εντάσεις, εφόσον στο «κύκλωμα» των αυθαιρέτων συμμετείχαν και τα δύο πολιτικά μέτωπα, από διαφορετικές όμως θέσεις¹⁵¹. Η δε παραγωγή διαγραμμάτων κατάτμησης της αγροτικής γης από υπομηχανικούς, με δρόμους πλάτους 7-8μ (δυνατότητας διέλευσης αυτοκινήτου) και οικόπεδα περίπου 10μ επί 15μ, φανέρωνε την πρόθεση υποκατάστασης του ρυμοτομικού σχεδίου από αυτά, άρα και την πρόθεση οικοδόμησης και μετέπειτα ένταξης στο σχέδιο πόλης¹⁵².

Οι διαδικασίες δόμησης ήταν δύο και από αυτές προέκυπταν δύο βασικές μορφές. Η πρώτη διαδικασία ήταν η κατασκευή ενός δωματίου-πυρήνα που στέγαζε τον αρχικό οικιστή και επεκτεινόταν σταδιακά, φτάνοντας τελικά σε ένα σύνολο τριών ή περισσότερων δωματίων σε

¹⁴⁷ Οι αυθαίρετοι οικιστές της περιόδου 1945-1971 έχουν υπολογιστεί πρόχειρα σε 500000, ενώ μετά τα μέσα του 1960, η αυθαίρετη δόμηση κάμφθηκε. (Leontidou, όπ.αν., σ.149 και 225) Συνεπώς κατά την περίοδο μελέτης (1945-1960) το φαινόμενο ήταν ιδιαίτερα έντονο.

¹⁴⁸ Leontidou, όπ.αν., σ.147

¹⁴⁹ Μαυρίδου, Μαρία. «Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια» (διδασκαρική διατριβή). ΕΜΠ, 1987, σ. 97

¹⁵⁰ Ενδεικτική είναι η απολογητική δημοσίευση του Υπουργείου Δημοσίων Έργων «Αι κατεδαφίσεις αυθαιρέτων» στα Τεχνικά Χρονικά (τ.234, 1965:32) για την κατεδάφιση «αποκλειστικώς και μόνο τεσσάρων ημιτελών άνευ στέγης κτισμάτων» και όχι περισσότερων «όπως ανεγράφη εις ορισμένας εφημερίδας» παρότι «υπήρχε μεγάλος αριθμός αυθαιρέτων κτισμάτων, τα οποία θα ηδύναντο να χαρακτηρισθούν [...] ως κατεδαφιστέα, κατ' επιεικήν όμως κρίσιν των (σ.σ. τα αρμόδια όργανα) απέφυγαν να τα χαρακτηρίσουν ως τοιάυτα».

¹⁵¹ Μαυρίδου, όπ.αν., σ.109

¹⁵² Ο Ρωμανός μας πληροφορεί για τις διαστάσεις δρόμων και οικοπέδων και η Μαυρίδου για την παρέμβαση τεχνικών στις κατατμήσεις, επισημαίνοντας τη χαρακτηριστική διαφορά με τους προγενέστερους αυθαίρετους οικισμούς μέσα στην πόλη (Αναφιώτικα, Προάστειο, Ιλισσός κ.ά.) που έγιναν αποκλειστικά με την πρωτοβουλία οικιστών. Οι περισσότεροι από τους προγενέστερους δεν κατάφεραν έτσι να ενταχθούν στην πόλη και εξαφανίστηκαν, σε αντίθεση με τα μεταπολεμικά αυθαίρετα (π.χ. στα Λιόσια) των οποίων οι προσεκτικές κατατμήσεις έδωσαν τα επόμενα ρυμοτομικά. (Romanos, Aristidis. «Illegal Settlements in Athens». στο Oliver, Paul (edit.). *Shelter and Society*. Barrie & Jenkins, 1976 και Μαυρίδου, όπ.αν., σ.91)

σχήμα L ή U γύρω από μια αυλή. Η δεύτερη διαδικασία ήταν η ολοκλήρωση ενός σκελετού από οπλισμένο σκυρόδεμα (γιατί) ο οποίος σταδιακά κλεινόταν με τοίχους από τούβλα. Η κατασκευή αυτή είχε το πλεονέκτημα ότι μπορούσε να επεκταθεί όχι μόνο οριζόντια αλλά και κατακόρυφα, με το λεγόμενο «πανωσήκωμα», κάτι που δεν ήταν στατικά εφικτό στην πρώτη περίπτωση της πλάκας πάνω σε τοίχους από τσιμεντόλιθους ή τούβλα. Η δόμηση ενός ενιαίου σκελετού απαιτούσε όμως ένα μεγαλύτερο αρχικό κεφάλαιο.

Παραδείγματα αυθαιρέτων

1/ Κηπούπολη, Πετρούπολη

2/ πλατεία Ανάκασας, Άγιοι Ανάργυροι

Παραδείγματα αυθαιρέτων

3/ Άγιος Ιερόθεος, Περιστερί

4/ Άγιος Ιερόθεος, Περιστερί

Παραδείγματα αυθαιρέτων

5/ Τλον

6/ Δυτικές συνοικίες

Παραδείγματα αυθαιρέτων

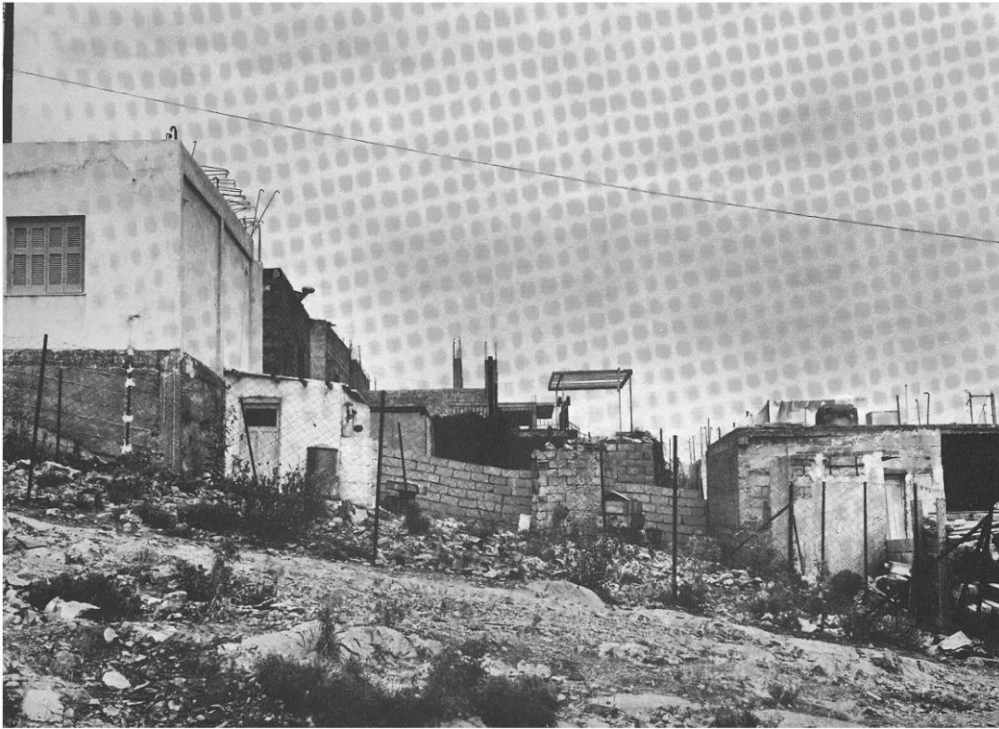
7,8/ Δυτικές συνοικίες

9/ Δυτικές συνοικίες

Παραδείγματα αυθαιρέτων

10/ Δυτικές συνοικίες

Πηγές

-Δυτικές συνοικίες, Άγιος Ιερόθεος και Κηπούπολη από:
Romanos, Aristidis. "Illegal Settlements in Athens". στο Oliver, Paul (edit.). *Shelter and Society*. Barrie & Jenkins, 1976

-Άγιοι Ανάργυροι από:

Μηλιώνης, Ανδρέας. *Η πόλη των Αγίων: Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*. Δήμος Αγίων Αναργύρων, 2009

-Ίλιον από:

Μηλιώνης, Ανδρέας. *Ίλιον: Τόπος ιστορικής μνήμης και δημιουργίας*. Δήμος Ιλίου, 2018

Λειτουργία για το υποκείμενο

Οι αυθαίρετοι οικιστές ήταν κυρίως οι άνθρωποι που έφταναν από την επαρχία και οι περιοχές που εγκαθίσταντο ήταν περισσότερο οι δυτικές εργατικές συνοικίες της περιφέρειας. Όπως φαίνεται στον χάρτη 6 (Απεικόνιση οικιστικών επεκτάσεων σε σχέση με τις πολεοδομημένες περιοχές), το 1960 υπήρχε οικιστική εγκατάσταση στα Λιόσια, το Περιστέρι, τους Άγιους Ανάργυρους, καθώς και στον Άγιο Δημήτριο στα ανατολικά, περιοχές στις οποίες δεν είχαν όμως επεκταθεί τότε τα ρυμοτομικά σχέδια. Μέχρι τη δεκαετία του 1980 οι εντάξεις στα σχέδια είχαν πια ολοκληρωθεί. Οι κοινωνικές ομάδες των αυθαιρέτων, έπειτα από την ανάμιξη παλαιότερων και νέων οικιστών, απέκτησαν δειλά τη συνείδηση της συλλογικής δράσης, που ήταν άλλωστε απαραίτητη για την επιβίωσή τους εκεί¹⁵³. Τα μεγάλα ποσοστά εσωτερικών μεταναστών προσέδιδαν στοιχεία από τη νοοτροπία του χωριού¹⁵⁴, όπως ο κεντρικός ρόλος των συναλλαγών, της οικογένειας και οι έντονοι ρυθμοί εργασίας. Το μεταπολεμικό κλίμα ανασφάλειας, στην περίπτωση των αυθαιρέτων αποκτούσε διαφορετικό περιεχόμενο, καθώς ήταν η συνεχής απειλή της κατεδάφισης της κατοικίας τους από την αστυνομία που το ενέτεινε. Το αίσθημα ανοχής βέβαια του κράτους που δημιουργούνταν με τις διαδικασίες που περιγράφηκαν μετρίαζε ίσως το φόβο, όπως φαίνεται και στη στιγμή της φωτογράφισης μιας οικογένειας μπροστά στην περιουσία της, ενώ ο αστυνόμος στο βάθος περιπολεί (εικ.2).

Και οι δύο διαδικασίες ευνοούσαν την ποικιλία, παρά τη χρήση συγκεκριμένων υλικών και μορφών, όπως το τετράφυλλο γαλλικό παντζούρι¹⁵⁵. Οι διαφοροποιήσεις γίνονταν στη συνέχεια μέσα από τα χρώματα, τις υφές και τα μεγέθη¹⁵⁶. Οι ασπρόμαυρες φωτογραφίες εκείνης της περιόδου δυστυχώς δεν δείχνουν τις χρωματικές ποικιλίες που αναφέρει ο Ρωμανός¹⁵⁷, δείχνουν όμως τις παραλλαγές σε πόρτες, κάγκελα και ογκοπλασία. Ως προς το τελευταίο, ίσως ο δεύτερος τρόπος, του αρχικού σκελετού από σκυρόδεμα, να περιόριζε κάπως εξαρχής τις επόμενες φάσεις σε σχέση με την απόλυτη ελευθερία επεκτάσεων που έδινε ο πρώτος. Στην πρώτη όμως περίπτωση εντάσσονται και τα φτωχότερα των σπιτιών αυτών, όπως της πλατείας Ανάκασας στους Άγιους Ανάργυρους και του οικισμού «Κηπούπολη» στη σημερινή Πετρούπολη, τα οποία παρέμεναν ένα ή το πολύ δύο δωμάτια γύρω από μια μικρή βεράντα, μην έχοντας πολλά περιθώρια διαφοροποίησης μεταξύ τους¹⁵⁸. Τα αυθαίρετα σπίτια λειτουργούσαν τελικά για τα υποκείμενα, όχι μόνο με την έκφραση του προσωπικού γούστου, αλλά και με την απόδειξη της προσωπικής χειραφέτησης απέναντι σε ένα σύστημα ανίκανο να προσφέρει στέγη στους νεοφερμένους που προσέλκυε για απασχόληση στην πρωτεύουσα. Τα ημιτελή παραδείγματα στις δυτικές συνοικίες (παρ.7,8,9), και ιδιαίτερα το (κατοικημένο) γιατί (παρ.9) όπου απουσίαζαν εντελώς οι τοίχοι -αλλά τα έπιπλα μαρτυρούσαν την εγκατάσταση ζωής- είναι σίγουρα περιπτώσεις που ξεφεύγουν από την αντικειμενικότητα μιας και υπερβαίνουν ακόμα και την καθολική ανάγκη προστασίας από τη δημόσια θέα.

---

¹⁵³ βλ. σημ.96

¹⁵⁴ «Λίγο πιο έξω από τα πολυσύχναστα κεντρικά σημεία της Αθήνας [...] η ζωή διατηρεί κάτι από τον αέρα του χωριού.» McNeill, *όπ.αν.*, σ. 26

¹⁵⁵ Romanos, *όπ.αν.*

¹⁵⁶ στο ίδιο

¹⁵⁷ στο ίδιο

¹⁵⁸ στο ίδιο

Εικόνα 1: Φωτογράφιση μπροστά στο αυθαίρετο και η περιπολεία του αστυνόμου. Πηγή: Μαραγκόπουλος, Άρης, *Η Άλλη Ελλάδα 1950-1965*. Τόπος, 2018

Εικόνες 2 και 3: Εργασίες υποδομών από μέλη εξωραϊστικών συλλόγων στο Ίλιον. Πηγή: Μηλιώνης, Ανδρέας, *Ίλιον: Τόπος ιστορικής μνήμης και δημιουργίας*. Δήμος Ιλίου, 2018

Υλικά και τρόπος παραγωγής

Οι δύο διαδικασίες κατασκευής αυθαιρέτων σχετίζονταν με τα υλικά, τον τρόπο και τα πρόσωπα αυτών. Και οι δύο ήταν αντιμέτωπες με τον ίδιο κίνδυνο που ήταν η κατεδάφιση από την αστυνομία σε περίπτωση που εντοπιζόταν το κτήριο κατά τη φάση της ανέγερσης¹⁵⁹. Έτσι η ταχύτητα και η ευελιξία ήταν χαρακτηριστικά και των δύο διαδικασιών. Ένα ακόμα κοινό χαρακτηριστικό των δύο ήταν η συμμετοχή στο χτίσιμο των τοίχων μιας μεγάλης ομάδας ατόμων, περίοικων ή και συγγενών από διπλανές περιοχές, στις οποίες υπήρχαν και άτομα που δεν γνώριζαν από κατασκευή όπως γυναίκες και μικρά παιδιά¹⁶⁰ (εικ.4,5). Τα υλικά των κατασκευών διαδοχικών επεκτάσεων ενός πυρήνα επιλέγονταν με βάση τη

¹⁵⁹ Η αστυνομία δεν είχε τη δυνατότητα να κατεδαφίσει κατασκευές καλυμμένες στις οποίες είχαν εγκατασταθεί κάτοικοι και αυτό ωθούσε τους αυθαιρετούχους να χτίζουν σε μία νύχτα –όταν οι περιπολίες ήταν λιγότερο πιθανές– ώστε τη μέρα το καλυμμένο δωμάτιο να είναι έτοιμο. Μαυρίδου, όπ.αν., σ.100

¹⁶⁰ στο ίδιο., σ.102

δυνατότητά τους να τα χειριστεί κανείς γρήγορα και αποτελεσματικά οδηγώντας σε μια ανθεκτική κατασκευή, οπότε συνήθως ήταν τα τούβλα και οι τσιμεντόλιθοι, ενώ η κάλυψη γινόταν με λαμαρίνα ή πλάκα από σκυρόδεμα. Η πλάκα από σκυρόδεμα ήταν σαφέστατα μια καλύτερη και συχνότερη επιλογή, καθώς η λαμαρίνα διέτρεχε τον κίνδυνο να χαρακτηριστεί το κτίσμα ως μη μόνιμη εγκατάσταση και κατ' επέκταση να κατεδαφιστεί, ενώ σε αυτήν εμπλέκονταν και τοπικά συνεργεία που είχαν την τεχνογνωσία του σκυροδέματος. Η σύνθεση των «συνεργείων» και η ταχύτητα προκαλούσαν τις «κακοτεχνίες» που χαρακτήριζαν συχνά αυτές τις μορφές (αρμοί μεταξύ τοίχων και πλάκας, ανεπίχριστες όψεις οπτοπλινθοδομών κ.ά.). Η ανάγκη οικονομικής κατασκευής και η τμηματική υλοποίηση ευθύνονταν μάλλον για τις «ανομοιομορφίες» μεταξύ των χρησιμοποιούμενων υλικών όπως παράθυρα, πόρτες και κάγκελα. Η γρήγορη, ευέλικτη και φθηνή κατασκευή από ανειδίκευτους «εργάτες» αναμφίβολα εγγραφόταν στη μορφολογία των αυθαιρέτων. Οι ιδιότητες όμως των υλικών, λόγω της έλλειψης τεχνογνωσίας και μελετών, ακόμα και λόγω των μικρών μεγεθών δεν έδιναν περιθώρια αισθητικής απόδοσης της λειτουργίας τους. Το τσιμέντο χρησιμοποιούνταν είτε για να αντικαταστήσει μια λαμαρίνα, είτε για τη δόμηση ενός σκελετού από τέσσερις κολώνες και μία πλάκα, οπότε οι δυνατότητες έκφρασης της συνέχειας, της πλαστικότητας και της ελαφριάς κατασκευής ελαχιστοποιούνταν. Το τσιμέντο ήταν μια επιλογή περισσότερο «έκτακτης ανάγκης» παρά αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης μιας ενεργητικής, ελαφριάς και ολοκληρωμένης κατασκευής.

Εικόνες 4 και 5: Τα «συνεργεία» των αυθαιρέτων. Πηγή: 4/ Μηλιώνης, Ανδρέας. Ίλιον: Τόπος ιστορικής μνήμης και δημιουργίας. Δήμος Ίλιου, 2018 και 5/ Μηλιώνης, Ανδρέας. *Η πόλη των Αγίων: Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο. Δήμος Αγίων Αναργύρων*, 2009

Χρηστική και ανταλλακτική αξία

Η αυθαίρετη δόμηση είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο παρήγε κτήρια λιγότερο ή περισσότερο διαφοροποιημένα, τα οποία προορίζονταν αποκλειστικά για την κάλυψη της (χρηστικής) ανάγκης της στέγασης. Ταυτόχρονα βέβαια ήταν ένα μέσο ένταξης στην αστική ζωή, ίσως το πρώτο στάδιο μικροαστικοποίησης των μεταναστών, άρα μια ικανοποίηση επίσης ανάγκης κοινωνικής (χρηστικής). Η περίπτωση της πρόθεσης κερδοσκοπίας μέσω των μεταγενέστερων εντάξεων στο σχέδιο και η αντίστοιχη επένδυση στην ανταλλακτικότητα των κατασκευών ήταν ελάχιστες ή μηδενικές¹⁶¹. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι οι ευτελείς κατασκευές κατεδαφίστηκαν και αντικαταστάθηκαν με πολυκατοικίες μέσω της αντιπαροχής, ενώ οι πιο «γερές» κατασκευές μετατράπηκαν σε διώροφα ή τριώροφα από τους αρχικούς τους ιδιοκτήτες για τη στέγαση της ευρύτερης οικογένειας και όχι για εμπορικούς σκοπούς¹⁶².

¹⁶¹ Περιπτώσεις αρχικής πρόθεσης κερδοσκοπίας από τις κατατιμήσεις γης ήταν του Αγγελόπουλου στο Καματερό και του Πέτρου Γιάνναρου στην Πετρούπολη. (Μαυρίδου, όπ.αν., σ.31) Ακόμα και αυτή όμως η πρόθεση κερδοσκοπίας συνδέεται με την αξία της γης, που αυξανόταν και μόνο με την ένταξη στο σχέδιο, και όχι με την αξία του κτηρίου ως αισθητικό έργο.

¹⁶² Μαυρίδου, όπ.αν., σ.168

(6) *Οι κατοικίες της Πρόνοιας*

Πρόκειται για τις κατοικίες του προγράμματος κατεδάφισης παραπηγμάτων και μεταστέγασης προσφύγων από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας στο διάστημα 1952-1957. Αποτελούσε ουσιαστικά τη συνέχεια των προπολεμικών προγραμμάτων αποκατάστασης προσφυγικών πληθυσμών, αναλαμβάνοντας την επίλυση ενός μικρού μέρους του προβλήματος που εξακολουθούσε να υπάρχει. Το διαδέχθηκαν και άλλα παρόμοια κατά τη δεκαετία του 1960¹⁶³. Οι πληροφορίες και οι φωτογραφίες προέρχονται από την έκδοση του Υπουργείου¹⁶⁴. Στον χάρτη 8 απεικονίζονται οι θέσεις των συνοικισμών και ο αριθμός των κατοικιών¹⁶⁵ που είχαν χτιστεί και εκείνων για τις οποίες είχε πιστωθεί ποσό ή υλικά προς αυτοστέγαση μέχρι το 1957.

---

¹⁶³ Κατά το διάστημα 1960-1983 χτίστηκαν περίπου 16500 κατοικίες και δόθηκαν 100000 δάνεια ύψους 25,1δισ δρχ από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας. (Κοτζαμάνης, Βύρων. Μαλούτας, Θωμάς. «Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής-λαϊκής κατοικίας: οι παράγοντες διαμόρφωσης του χαρακτήρα της στη μεταπολεμική Ελλάδα». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56/1985:129-154)

¹⁶⁴ Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, όπ.αν.

¹⁶⁵ Ως κατοικία εννοείται «το σύνολο των χώρων εντός των οποίων στεγάζεται μια οικογένεια» ή στην περίπτωση πολυκατοικίας «το ανεξάρτητο διαμέρισμα το προοριζόμενο δια την ως άνω στέγαση μιας οικογένειας». (Β.Δ. «Περί του τύπου και τρόπου κατασκευής των λαϊκών κατοικιών» ΦΕΚ315/1952)

Κατοικίες από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας
διάστημα 1952-1957

Συνοικισμός	Κατοικίες 1957
Δουργυτιού	18
Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου	26
Χαλανδρίου	37
Μύλων Παινήση	46
Χατζηκυριακείου	51
Νέων Σφαγείων	72
Νέας Ανατολής	75
Καραβά (Α,Β,Γ)	84
Νέας Σμύρνης	129
Ασύρματος(Περικλέους)	160
Ανω Παλαιών Σφαγείων	187
Δραπετσώνας	207
Τζιτζιφίων	232
Ταμπουρίων	250
Κάτω Παλαιών Σφαγείων	269
Σκοπευτηρίου Καλλιθέας	330
Κιαισαριανής	748
Περισσός Νέας Ιωνίας	1441
σποραδικές αν. Αθηνών	71
σποραδικές αν. Πειραιώς	650

Πηγή: ίδια επεξεργασία στοιχείων από Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, Στέγασις Αστών Προσφύγων 1922. Το έργο της εξαετίας 1952-1957

Χάρτης 8: Κατοικίες από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας

Παραδείγματα κατοικιών από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας

Συνοικισμός Νέων Σφαγείων

Συνοικισμός Καλλιθέας

Παραδείγματα κατοικιών από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας

Συνοικισμός Καλλιθέας

Συνοικισμός Δραπετσώνας

Παράδειγματα κατοικιών από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας

Συνοικισμός Χατζηκυριακείου

Καλλιθέα

Παραδείγματα κατοικιών από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας

Καραβάς Πειραιά

Περισσός

Παραδείγματα κατοικιών από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας

Καισαριανή

Πηγή: Υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας. *Στέγασις Αστών Προσφύγων 1922: Το έργον της εξαετίας 1952-1957*

Λειτουργία για το υποκείμενο

Οι υφιστάμενοι συνοικισμοί ήταν συγκροτήματα που είχαν ανεγερθεί από προπολεμικές κυβερνήσεις και αυτοσχέδιοι οικισμοί προσφύγων σε εκτάσεις που τους είχε δώσει το κράτος. Όπως φαίνεται στον χάρτη 8 οι νέες κατασκευές αφορούσαν κυρίως τη νότια περιφέρεια της Αθήνας (Πετράλωνα, Ταύρος, Καλλιθέα) και τον Πειραιά (Δραπετσώνα, Κερασίνη), ενώ ένας μεγάλος νέος συνοικισμός ανεγέρθη στον Περισσό της Νέας Ιωνίας. Φαίνεται πως το πρόγραμμα δεν απευθυνόταν αποκλειστικά στα κατώτερα στρώματα όπως οι εργατικές ομάδες του Πειραιά και του Ταύρου. Ενδεχομένως οι κατασκευές της Καισαριανής και της Καλλιθέας να απευθύνονταν σε οικογένειες της μικρομεσαίας κλίμακας, που κατοικούσαν σε εκείνες της περιοχές. Το συμπέρασμα αυτό υποστηρίζεται και από τις κατηγορίες δικαιούχων που τελικά δεν ήταν μόνο πρόσφυγες ή πληγέντες από τον πόλεμο. Δικαιούχοι «λαϊκής κατοικίας»¹⁶⁶ ήταν όσοι έμεναν σε ακατάλληλο στέγαστρο χωρίς να διαθέτουν άλλη ιδιοκτησία και όσοι έμεναν σε ενοίκιο χωρίς να διαθέτουν επαρκές εισόδημα διαβίωσης εκεί. Ένα «στέγαστρο» κρινόταν ακατάλληλο είτε λόγω κακής κατασκευής ή παλαιότητας είτε λόγω πυκνότητας κατοίκησης, είτε λόγω οχλήσεων και ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης¹⁶⁷. Οι πληγέντες από τον πόλεμο και οι πρόσφυγες ήταν πρώτοι σε προτεραιότητα στέγασης, αλλά στους δικαιούχους εντάσσονταν και μέλη συνεταιρισμών (δικαιούχων κρατικής στεγαστικής συνδρομής), εργάτες και υπάλληλοι για τους οποίους ίσχυαν οι παραπάνω συνθήκες κατοικίας¹⁶⁸. Τα χαρακτηριστικά αυτά δείχνουν ομοιότητες με τον πληθυσμό των αυθαιρετούχων, μιας και οι ανάγκες της ένταξης στην αστική ζωή και της αντιμετώπισης των οικονομικών δυσχερειών ήταν κοινές. Ωστόσο εδώ η σχέση με το κράτος ήταν διαφορετική λόγω της άμεσης παροχής που τους έδινε το πρόγραμμα. Γι' αυτό το λόγο αυτός ο τρόπος στέγασης –και ιδιαίτερα οι περιπτώσεις μεταστέγασης- θεωρήθηκε ως μία πρακτική απομάκρυνσης των προσφύγων από το αριστερό, αντικαθεστωτικό κίνημα. Η παραχώρηση μιας τυποποιημένης κατοικίας με κάποιες δυνατότητες διαφοροποίησης ήταν ένας τρόπος αναγνώρισης των χαμηλότερων στρωμάτων ως μέρος της κοινωνίας της πόλης. Σε αυτά τα πλαίσια, τα περιθώρια προσαρμογής στις υποκειμενικές ανάγκες ήταν περιορισμένα. Ζητούμενο ήταν μια κατασκευή με τα ελάχιστα δυνατά μεγέθη και υλικά, ασφαλώς μη πολυτελή. Αυτό οδηγούσε σε απλότητα, αφαίρεση διακόσμου και τυποποίηση επιφανειών. Ο τρόπος στέγασης (παραχώρηση κατοικίας, οικοδομικού δανείου, υλικών, οικοπέδου κ.ά.) καθοριζόταν αναλόγως των πόρων του δικαιούχου. Ιδιαίτερα το διάστημα 1956-1957 κυρίαρχο σύστημα ήταν εκείνο της αυτοστέγασης, ενώ στην αρχή δόθηκαν έτοιμα διαμερίσματα πολυκατοικιών¹⁶⁹. Σε κάθε περίπτωση όμως «..δύνανται να κανονίζονται, ο τρόπος κατασκευής και το εμβαδόν κατοικησίμου επιφάνειας ανά κάτοικον των κατά τον παρόντα νόμον Λαϊκών κατοικιών καθώς και τα του ελέγχου μελετών κατασκευής λαϊκών κατοικιών, επί τω τέλει όπως εξασφαλίζεται το μικρότερον δυνατόν κόστος κατασκευής των λαϊκών κατοικιών..»¹⁷⁰, οπότε το μορφολογικό αποτέλεσμα χαρακτηριζόταν τελικά από ομοιογένεια τύπων και υλικών. Οι πολυκατοικίες στα Νέα Σφαγεία, την Καλλιθέα και τη Δραπετσώνα, που φαίνονται στις φωτογραφίες, χτίστηκαν με τη λογική της επανάληψης διαμερισμάτων σε ένα κτήριο και της επανάληψης κτηρίων σε ένα συγκρότημα. Κάθε συγκρότημα διαθέτει ωστόσο σημεία διαφοροποίησης από τα άλλα. Στην υλοποίησή τους χρησιμοποιήθηκαν τα απλούστερα στοιχεία σε κάγκελα και παράθυρα, δεν έγιναν

¹⁶⁶ Α.Ν. 1667 «Περί λαϊκής κατοικίας» ΦΕΚ 30/1951, Β.Δ. «Περί του τύπου και τρόπου κατασκευής των λαϊκών κατοικιών» ΦΕΚ315/1952 και οι τροποποιήσεις τους.

¹⁶⁷ Α.Ν. 1667/1951 άρθρο 2

¹⁶⁸ Α.Ν. 1667/1951 άρθρο 5

¹⁶⁹ Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, όπ.αν.

¹⁷⁰ Άρθρο 4, παρ. 2 από τον Α.Ν. 1667/1951

χρωματικές διαφοροποιήσεις, ούτε άλλου είδους πλαστικές επεξεργασίες στις όψεις. Οι μικροδιαφοροποιήσεις εντοπίζονται περισσότερο στην αρχιτεκτονική σύνθεση των όψεων (συμμετρίες, πλήρη-κενά, μέγεθος και θέση μπαλκονιών κ.ά.). Στις μονοκατοικίες αντίθετα, που αποτελούσαν προϊόντα υποστηριζόμενης αυτοστέγασης, το αποτέλεσμα μοιάζει αρκετά με τις περιπτώσεις λαϊκών μονοκατοικιών της ιδιωτικής οικοδόμησης. Ωστόσο οι αποκλίσεις από τον τύπο της μικρής κατοικίας με ή χωρίς βεράντα περιορίζονταν στην επιλογή της μεταλλικής πόρτας και στις προεξοχές των στεγάστρων. Οι περιπτώσεις διαμόρφωσης των όψεων με στοιχεία περισσότερα από τα πρακτικώς αναγκαία (παράθυρα, μάντρες κ.λ.π.) όπως τοξωτά ανοίγματα ή διακοσμημένα στέγαστρα ήταν σπανιότερες (π.χ. το σπίτι στην Καισαριανή και το μικρότερο στον Καραβά). Η διαδικασία της υποστηριζόμενης αυτοστέγασης οδηγούσε στην έκφραση ενός υποκειμενικού γούστου, αλλά τα συγκεκριμένα οικονομικά ή υλικά μέσα προδιέγραφαν σε ένα βαθμό την τυποποίηση.

Υλικά και τρόπος παραγωγής

Το διάταγμα που καθόριζε τη δεκαετία του 1950 «τον τύπο και τον τρόπο κατασκευής λαϊκών κατοικιών» (Β.Δ. ΦΕΚ 315/1952), έδινε έμφαση στα μεγέθη της κατασκευής (εμβαδόν, ύψος, πλάτος κλιμάκων κ.ά.) με άξονα το χαμηλότερο κόστος. Οι παράγραφοι που περιγράφουν τα υλικά είναι η «Τοιχοδομαί» και η «Επιχρίσματα, βαφαί και επενδύσεις τοίχων». Η πρώτη επέτρεπε λιθοδομές 40εκ. σε ισόγειες οικοδομές και πλινθοδομές 20εκ. στα ανώτερα επίπεδα πολυώροφων, καθώς και εξωτερικούς τοίχους από πλήρη τούβλα, διπλά δρομικά. Η δεύτερη έδινε τη δυνατότητα παράλειψης επιχρισμάτων, δηλαδή εφαρμογής μόνο χρωματισμών στις περιπτώσεις τοιχοδομών ομαλής επιφάνειας, ενώ απαγόρευε τις επενδύσεις, εκτός από τα μαγειρεία, τα λουτρά και τα αποχωρητήρια. Τα φτηνά υλικά, το «χειροποίητο» της κατασκευής και ο παραδοσιακός τελικά τρόπος δόμησης παρά την εφαρμογή νέων στοιχείων (π.χ. γωνιακή κολώνα) εγγράφονται στην απλότητα των όψεων και το μικρό μέγεθος των κτηρίων. Ως προς τις πολυκατοικίες, ήταν σύγχρονες εφαρμογές του οπλισμένου σκυροδέματος, του οποίου όμως οι δυνατότητες για συνεχείς, ελαφριές κατασκευές δεν αναδεικνύονταν πάντα. Για παράδειγμα, ενώ στα Νέα Σφαγεία τονίζονται οι οριζόντιες πλάκες και τα επιμήκη μπαλκόνια και ξεχωρίζουν τα μεγάλα κατακόρυφα ανοίγματα (πιθανόν στα κλιμακοστάσια), στον συνοικισμό της Καλλιθέας οι τμηματικοί μικροί εξώστες και τα μικρά παράθυρα παραπέμπουν περισσότερο στον παλαιότερο κατασκευαστικό τύπο της φέρουσας τοιχοποιίας από πέτρα.

Χρηστική και ανταλλακτική αξία

Οι κατοικίες της Πρόνοιας ήταν μια παροχή από το Υπουργείο προς τα χαμηλότερα –και περισσότερο ριζοσπαστικά– στρώματα της κοινωνίας, η οποία διαδιδόταν και στα ανώτερα ως ένδειξη κοινωνικού κράτους. Ο χαρακτήρας της παροχής, εκτός από προνοιακός, ήταν και πολιτικός με στόχο την προσέλκυση ή διατήρηση ψήφων προς την κυβέρνηση. Αυτό φανερώνεται και στην έκδοση του Υπουργείου για το πρόγραμμα όπου διαφημίζονταν οι κατοικίες αυτές, με πολλές φωτογραφίες και αναφορές σε αριθμούς κατασκευών που περιελάμβαναν ακόμα και τις μη ολοκληρωμένες¹⁷¹. Εκφράσεις όπως «Οργασμός ανοικοδομήσεως εις τα άνω και κάτω Παλαιά Σφαγεία», «Αξιοζήλευτα είναι τα διαμερίσματα των προσφυγικών πολυκατοικιών Καλλιθέας» και «Εις αυτά τα παραπήγματα έζησαν από του έτους 1922. Τώρα εγκατεστάθησαν εις μόνιμα και υγιεινά οικήματα» δείχνουν τη διάθεση πολιτικής προβολής του υπουργικού έργου. Η έννοια της υγιεινής, της μονιμότητας αλλά και του ωραίου επαναλαμβάνονται στις λεζάντες των νέων κτηρίων και

¹⁷¹ Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, όπ.αν.

τονίζονται μέσα από την αντιπαράθεσή τους με εικόνες από τα προγενέστερα παραπήγματα. Γενικότερα στις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες, και πολύ περισσότερο στο ελληνικό κράτος πελατειακής λογικής, μία τέτοιου είδους παροχή είχε την ανταλλακτική αξία των ψήφων. Η ανταλλακτική αξία των κτηρίων ήταν λοιπόν μεγαλύτερη της χρηστικής, παρότι δεν πρόκειται για εμπορευματοποιημένες κατοικίες.

(7) Οι κατοικίες του Ο.Ε.Κ.

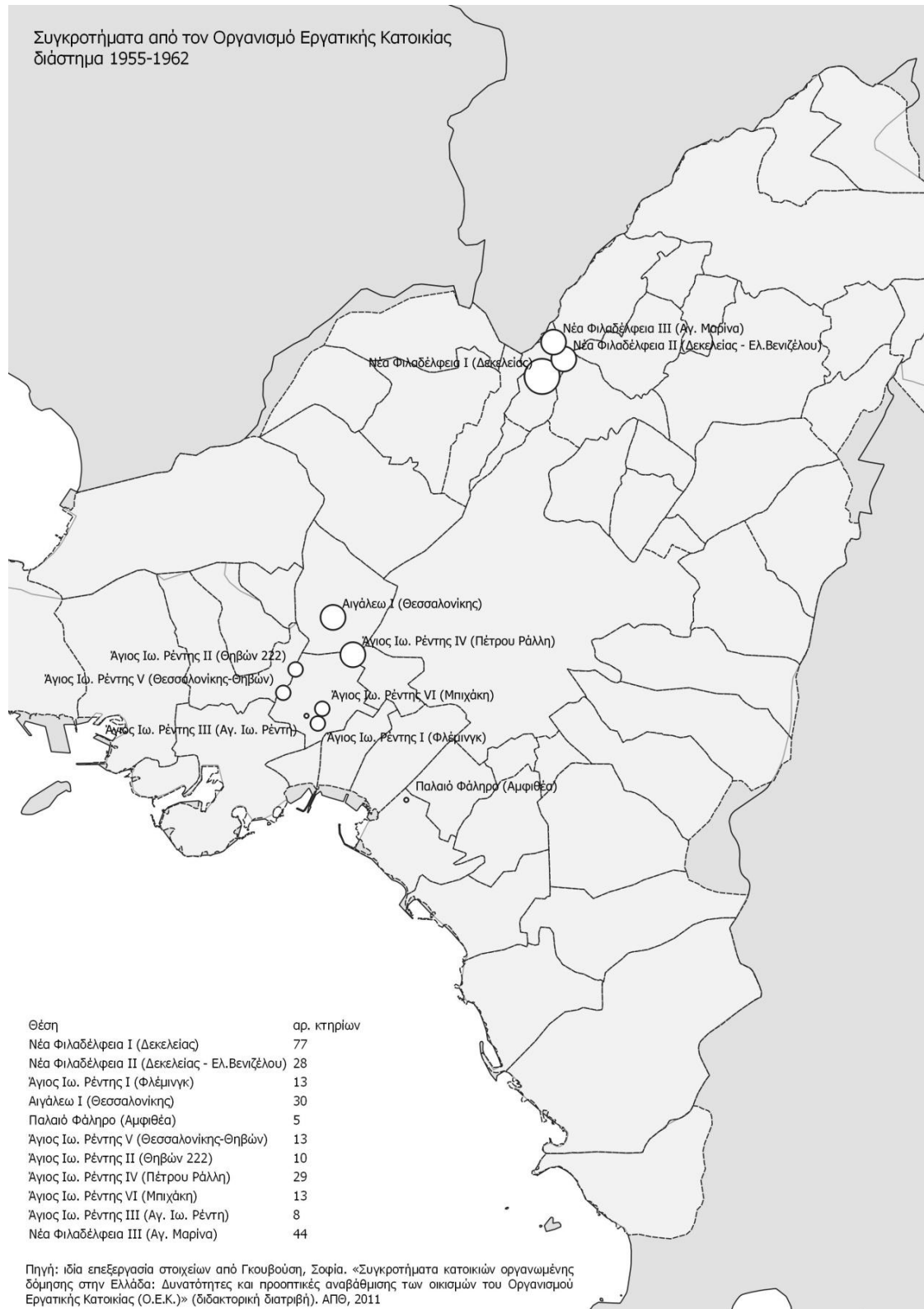
Οι κατοικίες που χτίστηκαν από τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας (Ο.Ε.Κ.) είναι το δεύτερο κρατικό πρόγραμμα παραχώρησης έτοιμης στέγης κατά την περίοδο μελέτης και παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από το προηγούμενο, της Κοινωνικής Πρόνοιας, ως προς τις διαδικασίες (δικαιούχοι, πόροι, διάρκεια) και την αισθητική των κτηρίων. Στην αρμοδιότητά του ήταν τόσο η παραχώρηση έτοιμων κατοικιών –συχνότερα διαμερισμάτων σε μικρές πολυκατοικίες- όσο και η δανειοδότηση για την απόκτηση στέγης και η επιδότηση ενοικίου, ενώ τους πόρους εκείνη την περίοδο αντλούσε κυρίως από τις εισφορές (1%) των αντίστοιχων ασφαλισμένων και από μικρές κρατικές συνεισφορές¹⁷². Το ενδιαφέρον της εργασίας εστιάζεται στα κτήρια που έχτισε ο ίδιος ο Οργανισμός, καθώς ως πιστές εφαρμογές του μοντέρνου κινήματος, συνδέθηκαν με τη μοντέρνα μορφολογική έκφραση στον ελληνικό χώρο¹⁷³. Πρόκειται κυρίως για τριώροφες και τετράωροφες πολυκατοικίες ορθογώνιας κάτοψης με ένα ή δύο κλιμακοστάσια, για τις γνωστές δηλαδή μπάρες του μοντέρνου κινήματος, συνδυασμένες κάποιες φορές με ισόγειες ή διώροφες κατοικίες και διπλοκατοικίες. Τις μελέτες τους υπέγραψαν γνωστοί αρχιτέκτονες της εποχής, όπως ο Άρης Κωνσταντινίδης, ο Διονύσης Ζήβας, η Ελένη Κρητικά και ο Κώστας Σταμάτης, που εκείνη την περίοδο σχεδίαζαν επίσης ιδιωτικές πολυκατοικίες στο κέντρο και εξοχικές κατοικίες στα προάστια. Εκτός των αρχιτεκτονικών, ο Ο.Ε.Κ. έκανε και τις πολεοδομικές μελέτες, ακολουθώντας επίσης τις μοντέρνες ιδέες της ελεύθερης, ως προς το μέτωπο των δρόμων, διάταξης σε στίχους (μίας ή περισσότερων κατευθύνσεων), που άφηνε φαρδείς ακάλυπτους χώρους μεταξύ των πολυκατοικιών. Ως προς την αρχιτεκτονική, τα διαμερίσματα ήταν λειτουργικά, αλλά μικρά, με αποτέλεσμα μεγάλες πυκνότητες κατοίκησης ειδικότερα στα πρώτα από τα κτήρια¹⁷⁴. Τόσο από άποψη κατασκευής όσο και μορφολογικής έκφρασης ακολουθούσαν απόλυτα τις σύγχρονές τους τάσεις. Ο σκελετός ήταν από σκυρόδεμα και σχεδόν πάντα εμφανής, χρωματισμένος σε διαφορετική απόχρωση από τις οπτοπλινθοδομές πλήρωσης, όπως φαίνεται στις έγχρωμες φωτογραφίες της εποχής από το συγκρότημα της Νέας Φιλαδέλφειας. Οι όψεις διαμορφώνονταν πάνω σε κάρναβο και η εναλλαγή πλήρων – κενών ακολουθούσε συμμετρική οργάνωση επαναλαμβάνοντας μια τυποποιημένη διάταξη. Οι ημιυπαίθροι χώροι ήταν συχνά σε υποχώρηση, σε μια κυβιστική λογική αφαίρεσης τμημάτων από έναν βασικό ορθογώνιο όγκο. Ως προς την απουσία διακόσμου, είναι σίγουρα ένα ακόμα χαρακτηριστικό τους ως μοντέρνες κτηριακές εκφράσεις, αλλά και εδώ όχι τόσο έντονη όσο στον ευρωπαϊκό χώρο, μιας και τόσο οι χρωματισμοί όσο και κάποια διάτρητα στοιχεία στις όψεις κλιμακοστασίων μπορούν να θεωρηθούν διακοσμητικές επιλογές.

¹⁷² Κοτζαμάνης, Βύρων. Μαλούτας, Θωμάς, *όπ.αν.*

¹⁷³ Οι μεταπολεμικές εργατικές κατοικίες συνδέθηκαν τόσο έντονα με αυτή την αισθητική τους, ώστε το μορφολογικό τους πρότυπο να έχει πια «γκετοποιηθεί» ως η κατοικία των εργατών. Ο Φιλιππίδης αναφέρει πως το σύστημα ελεύθερης δόμησης εφαρμόστηκε μόνο στις προσφυγικές και εργατικές κατοικίες στην Ελλάδα, αποκτώντας το αντίστοιχο κοινωνικό στίγμα. (Φιλιππίδης, *όπ.αν.*, σ.285) Πράγματι, μπορεί οι μοντέρνες επιλογές του εμφανούς φέροντος οργανισμού και των χρωματικών συνδυασμών στις όψεις, που μετέφερε στον οργανισμό ο Άρης Κωνσταντινίδης, να εφαρμόστηκαν και σε άλλα έργα του τελευταίου –ή επηρεασμένα από αυτόν - όπως τα ξενοδοχεία Ξενία και το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, σπάνια όμως εφαρμόστηκαν σε ιδιωτικές πολυκατοικίες. Ο λόγος θα μπορούσε να είναι η υποσυνείδητη σύνδεση με τον Ο.Ε.Κ.

¹⁷⁴ Γκουβούση, Σοφία. «Συγκροτήματα κατοικιών οργανωμένης δόμησης στην Ελλάδα: Δυνατότητες και προοπτικές αναβάθμισης των οικισμών του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (Ο.Ε.Κ.)» (διδασκαρική διατριβή). ΑΠΘ, 2011, σ.163

Συγκροτήματα από τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας
διάστημα 1955-1962

Χάρτης 9: Συγκροτήματα εργατικών πολυκατοικιών από τον Ο.Ε.Κ.

Παραδείγματα πολυκατοικιών από τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας

Νέα Φιλαδέλφεια Ι, 1955, Ά.Κωνσταντινίδης / Α.Κούρτης / Δ. Σάλτος

Παραδείγματα πολυκατοικιών από τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας

Νέα Φιλαδέλφεια Ι, 1955, Ά.Κωνσταντινίδης / Α.Κούρτης / Δ. Σάλτος

Άγ. Ιω. Ρέντης Ι (οδός Φλέμινγκ), 1955, Ά.Κωνσταντινίδης / Ε. Κρητικά

Αιγάλεω Ι, 1958, Δ. Ζήβας / Κ. Σταμάτης / Γ. Βαρβέρης

Παραδείγματα πολυκατοικιών από τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας

Άγ. Ιω. Ρέντης I (οδός Φλέμινγκ), 1955

Νέα Φιλαδέλφεια I, 1955

Παραδείγματα πολυκατοικιών από τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας

Αγ. Ιω. Ρέντης

Νέα Φιλαδέλφεια III, 1962, Γ. Σκιαδαρέσης / Α. Μυράτ / Ν. Φαμελης

Πηγές

- Νέα Φιλαδέλφεια I και Αγ. Ιω. Ρέντης I από:
Κωνσταντινίδης, Άρης. *Μελέτες + Κατασκευές*. Άγρα, 1981
- Αγ. Ιω. Ρέντης από:
Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος. *Αθήνα 1961*
- Αιγάλεω I και Νέα Φιλαδέλφεια III από:
domesindex.com

Λειτουργία για το υποκείμενο

Στην περίοδο μελέτης αντιστοιχούν τα συγκροτήματα που χτίστηκαν από το 1955 έως το 1962 στις περιοχές της Νέας Φιλαδέλφειας, του Αγίου Ιωάννη Ρέντη, του Αιγάλεω και του Παλαιού Φαλήρου (Χάρτης 9). Οι δικαιούχοι οικιστές σε αυτή την περίπτωση ήταν – αναλόγως κάποιων γενικών ασφαλιστικών προϋποθέσεων- οι εργατοϋπάλληλοι που ήταν ασφαλισμένοι ως μισθωτοί, καθώς και οι υπάλληλοι ΝΠΔΔ, οι υπάλληλοι του δημόσιου τομέα και οι συνταξιούχοι των παραπάνω φορέων, με την προϋπόθεση ότι δεν διέθεταν ιδιόκτητη κατοικία¹⁷⁵. Ο Ο.Ε.Κ. συνδέθηκε έτσι από την αρχή της ίδρυσής του, το 1954 μέχρι και την πρόσφατη κατάργησή του (2013) με την κατοικία των χαμηλόμισθων υπαλλήλων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. Η δόμηση σε περιοχές εκτός σχεδίου, όπως ο Αγ. Ιω. Ρέντης ήταν επιλογή του Ο.Ε.Κ. λόγω του χαμηλότερου κόστους της γης, με αποτέλεσμα όμως αρκετά αποκομμένους από τον αστικό ιστό και τη ζωή της υπόλοιπης πόλης οικισμούς¹⁷⁶. Αυτό, σε συνδυασμό με την περιορισμένη οικονομική δυνατότητα των δικαιούχων, δημιουργούσε ένα πλαίσιο απομάκρυνσης και διαφοροποίησης από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Επιπλέον, η απασχόληση μέρους των δικαιούχων σε δημόσιους οργανισμούς –όπου απαιτούνταν πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων- υποδεικνύει την ένταξη κάποιων στην ομάδα των (εκούσια ή ακούσια) εθνικοφρόνων, τη συμμόρφωσή τους προς το κράτος-αστυνόμο. Οι εργατικές κατοικίες παρουσιάζουν το χαμηλότερο (σχεδόν μηδενικό) βαθμό απόκλισης από τον τύπο τους. Το 1955 για παράδειγμα χτίζονται οι πολυκατοικίες στη Νέα Φιλαδέλφεια και οι σχεδόν πανομοιότυπες στον Αγ. Ιω. Ρέντη, ενώ οι διαφορές τους από τις λίγο μεταγενέστερες στο Αιγάλεω (1958) είναι εξαιρετικά λίγες. Κάθε συγκρότημα αποτελούνταν από έναν αριθμό ίδιων πολυκατοικιών (διαφορετικών κάποιες φορές χρωματισμών), ενώ κάθε πολυκατοικία από έναν αριθμό ίδιων διαμερισμάτων. Συναντάται δηλαδή εδώ ο ακραίος βαθμός τυποποίησης -γεγονός ωστόσο που δεν εκπλήσσει από τη στιγμή που πρόκειται για πιστές εφαρμογές της μοντέρνας ιδεολογίας περί ελάχιστης κατοικίας- και η πλήρης απουσία της λειτουργίας για το υποκείμενο. Το ενδιαφέρον είναι ότι περίπου 60 χρόνια μετά, οι σημερινοί πλέον κάτοικοι αυτών των διαμερισμάτων έχουν επέμβει ο καθένας ξεχωριστά στη μορφολογία των όψεων, είτε με ένα διαφορετικό παράθυρο είτε με ένα άλλο κάγκελο. Η ανάγκη που οδήγησε σε αυτές τις αλλαγές ήταν μεν πρακτική για την αντιμετώπιση των φθορών, αλλά εκφράστηκε με ταυτόχρονη διαφοροποίηση από το άκρως τυποποιημένο αρχικό σχέδιο και την «καταπίεση» που ασκούσε στο υποκειμενικό γούστο.

Εικόνες 6 και 7: Σύγχρονες όψεις εργατικών πολυκατοικιών στον Αγ. Ιω. Ρέντη (πηγή: Google Street View, Μάρτιος 2019)

¹⁷⁵ Γκουβούση, όπ.αν., σ.122

¹⁷⁶ Γκουβούση, όπ.αν., σ.126

Υλικά και τρόπος παραγωγής

Η μοντέρνα έκφραση των εργατικών κατοικιών συνοδευόταν από τη μοντέρνα κατασκευή με μπετόν-αρμέ. Η εμφάνιση του σκελετού και του κανάβου στις όψεις τονίζουν τη μονολιθικότητα και τη συνέχεια των πλαισίων σκυροδέματος. Τα διάτρητα πλαίσια είναι εφαρμογές της διακοσμητικής ικανότητας του μπετόν να δημιουργεί μορφές μέσα σε καλούπια. Αλλά ακόμα και τα μη μπετονένια στοιχεία, όπως οι διπλοί ξύλινοι εξώστες διαμορφώνονταν με τις ελάχιστες αναλογίες που τους έδιναν την αντοχή τους. Ως προς την κατασκευή, η τόσο μεγάλη τυποποίηση και η επανάληψη ίδιων κτηρίων ήταν αποτέλεσμα της εργασίας συνεργειών με μηχανικά μέσα υποστήριξης της εργασίας τους, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία που να φανερώνουν εργασία αποκλειστικά από μαστορικό χέρι. Στις εργατικές κατοικίες έχει έτσι εγγραφεί, στο μεγαλύτερο ίσως βαθμό σε σχέση με τις υπόλοιπες κατηγορίες, η ιστορική στιγμή της εξάπλωσης του οπλισμένου σκυροδέματος και της εκμηχάνισης των οικοδομικών εργασιών.

Χρηστική και ανταλλακτική αξία

Οι εργατικές κατοικίες ήταν μια μορφή παροχής, κρατικής πρωτοβουλίας, αλλά διαχείρισης από έναν ημι-αυτόνομο οργανισμό, ο οποίος τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του χρηματοδοτούνταν σχεδόν αποκλειστικά από εισφορές των εργαζομένων. Οι ένοικοι συμμετείχαν οικονομικά ως συλλογικό υποκείμενο, ως ομάδα, στην κατασκευή των κατοικιών, τις οποίες σχεδίαζε και υλοποιούσε η υπηρεσία. Δεν πρόκειται λοιπόν για υπερίσχυση της χρηστικής έναντι της ανταλλακτικής αξίας. Από την άλλη πλευρά όμως η υπηρεσία σχεδιασμού (αρχιτέκτονες, μηχανικοί κ.ά.) ήταν απλώς οι λειτουργοί της κατασκευής και δεν είχαν κάποιο επιπλέον όφελος (οικονομικό, πολιτικό) να κερδίσουν μέσω της ουσίας της δουλειάς τους (στην προκειμένη περίπτωση, μέσω του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού). Ίσως θα μπορούσε να τους αποδοθεί η βλέψη ενός προσωπικού οφέλους ως επαγγελματίες που εργάζονταν παράλληλα στην ελεύθερη αγορά με την προβολή του έργου τους. Χαρακτηριστικό είναι όμως το παράδειγμα του Άρη Κωνσταντινίδη, εισηγητή ουσιαστικά των μορφών των πρώτων εργατικών πολυκατοικιών, ο οποίος έπειτα από διαφωνία με την υπηρεσία παραιτήθηκε των έργων¹⁷⁷. Η λειτουργία βάσει προσωπικού οφέλους, εξαρτώμενη από την υποκειμενικότητα κάθε ξεχωριστού επαγγελματία, είναι έτσι ένα μη ασφαλές πλαίσιο απόδοσης ανταλλακτικής αξίας στα έργα. Η χρηστική και η ανταλλακτική αξία λειτουργούσαν μάλλον ισοδύναμα σε αυτήν την περίπτωση, αφού δεν βρίσκονται λόγοι υπεροχής της μιας ή της άλλης. Η διαπίστωση ότι δεν πρόκειται ούτε για αμιγώς εμπορευματοποιημένη κατοικία ούτε για προφανή περίπτωση πολιτικής εκμετάλλευσης των δικαιούχων από τις εκάστοτε κυβερνήσεις, συνάδει με τη άποψη πως το έργο του Ο.Ε.Κ. είναι το μόνο ουσιαστικά έργο κοινωνικής κατοικίας στη μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδας¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Ως βασικοί λόγοι της παραίτησης του Άρη Κωνσταντινίδη από τη θέση του προϊσταμένου μελετών του Ο.Ε.Κ. αναφέρονται η αντίθεσή του στην εντατικότερη εκμετάλλευση της γης που ήθελαν οι γραφειοκράτες προϊστάμενοί του καθώς και η άρνησή τους να χρηματοδοτήσουν τη διαμόρφωση των ελεύθερων χώρων που πρότεινε ο αρχιτέκτονας σε όλα του τα συγκροτήματα εργατικών κατοικιών. (http://www.culture2000.tee.gr/ATHENS/GREEK/BUILDINGS/BUILD_TEXTS/B46_t.html)

¹⁷⁸ «Ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας (Ο.Ε.Κ.) αποτελεί το βασικό παραγωγό κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα και το μοναδικό που μέσω της Τεχνικής του Υπηρεσίας βρίσκεται σε δράση τόσο μελετητικά όσο και κατασκευαστικά για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα.» (Γκουβούση, όπ.αν., σ.120)

Σύνοψη – Ο κοινωνικός σκοπός της αισθητικής

Μια αισθητική προσέγγιση αναζητά το ωραίο και το άσχημο, όσο «καταδικαστικό» κι αν είναι αυτό, στο αντικείμενο που μελετά. Ο στόχος της εργασίας ήταν να επαναπροσδιορίσει το κριτήριο της αισθητικής αξιολόγησης διαβάζοντας το ωραίο μέσα από τη σχέση της αρχιτεκτονικής με το υποκείμενό της και να αναδείξει τον κοινωνικό σκοπό της αισθητικής. Με κριτήριο διάκρισης το κοινωνικό υποκείμενο και τη διαδικασία παραγωγής, αναγνωρίστηκαν στο ιστορικό παράδειγμα της μεταπολεμικής Αθήνας (1945-1960) επτά κατηγορίες κτηρίων κατοικίας. Εξετάζοντας κάθε κατηγορία ως προς τα τρία «εργαλεία» κοινωνικής χρησιμότητας που τέθηκαν -τη λειτουργία για το υποκείμενο, την εμφάνιση ιστορικών εγγραφών στις μορφές και τη σχέση χρηστικής με ανταλλακτική αξία- κάποια κτήρια εύκολα διακρίνονται για την ωραιότητά τους, κάποια λιγότερο εύκολα και κάποια άλλα κατατάσσονται μάλλον στα άσχημα. Οι μονοκατοικίες στα προάστια και τα αυθαίρετα στην περιφέρεια -παρά τις αντιθέσεις τους, εκφράζοντας το υποκειμενικό γούστο των οικιστών τους, την ιστορική στιγμή της παραγωγής τους και διατηρώντας τη χρηστική τους αξία μεγαλύτερη της ανταλλακτικής, καταλήγουν να είναι εξίσου ωραία κτήρια της μεταπολεμικής Αθήνας. Η επιμελημένη πολυκατοικία των αστών και οι λαϊκές μονοκατοικίες (ιδιωτικές και κρατικές) ακολουθούν στην ιεραρχική αυτή κατάταξη και αφήνουν στις τελευταίες θέσεις τις πολυκατοικίες της μαζικής παραγωγής, εργολαβικές και εργατικές. Η εργασία κινήθηκε όμως στον άξονα μιας προσέγγισης που εναντιώνεται στην αντικειμενικότητα και στη βάση μιας αισθητικής θεωρίας που αναπτύχθηκε μέσα από αντιθέσεις και όχι (περι)ορίζοντας το ωραίο με κριτήρια φορμαλιστικά. Επαναλαμβάνεται εδώ η άποψη του Adorno¹⁷⁹:

«πετυχημένο έργο δεν είναι εκείνο που λύνει τις αντιφάσεις μέσα σε μια πλαστή αρμονία, αλλά εκείνο που εκφράζει την ιδέα της αρμονίας ενσωματώνοντας τις αντιφάσεις με τρόπο καθαρό και ασυμβίβαστο στην ίδια την εσωτερική του δομή.»

Συνεπώς σε αυτή τη λογική, τα συμπεράσματα δε θα περιοριστούν στην ιεραρχική παρουσίαση των κατοικιών βάσει της ωραιότητάς τους. Κάτι τέτοιο δεν ξεφεύγει και πολύ των προηγούμενων αισθητικών προσεγγίσεων, δεν αναδεικνύει τον κοινωνικό σκοπό της αισθητικής, αλλά περιορίζεται στην αισθητική κρίση με βάση αυτόν. Καταλήγει έτσι, όπως οι στυλιστικές προσεγγίσεις που στόχευσε να επαναπροσδιορίσει, να διακρίνει ένα μέρος της ιστορίας, αποκλείοντας ίσως το υπόλοιπο. Μια τέτοια συμπερασματική προσέγγιση ρισκάρει επιπλέον να οδηγήσει στην ανάποδη ανάγνωση της αξιολόγησης, όπως για παράδειγμα ότι το ωραίο δημιουργήθηκε μέσω της αυτοστέγασης και ότι από τη συστέγαση προέκυψαν οι άσχημες μορφές.

Βασισμένη στη διαλεκτική αισθητική της Σχολής της Φρανκφούρτης, η εργασία διαφοροποιείται επαναπροσδιορίζοντας το αισθητικό κριτήριο με μια προσπάθεια συμπερίληψης όλων των μορφών στο αρχιτεκτονικό (και πολεοδομικό) αποτύπωμα της ιστορίας. Στόχος ήταν η ανάδειξη του κοινωνικού σκοπού της αισθητικής, του σκοπού που μετατρέπει το περιεχόμενο σε μορφή. Η ερμηνεία της ωραιότητας που ακολουθεί, γίνεται στην πορεία προς αυτόν τον στόχο.

Οι μονοκατοικίες των προαστίων περιείχαν την ωραιότητα της υποκειμενικής ελεύθερης βούλησης, της διαμόρφωσης με άξονα τη χρηστική αξία, που ήταν εξίσου πρακτική (στεγαστική) όσο και αξία προβολής ενός κοινωνικού γοήτρου. Οι κατοικίες των προαστίων με τις αρκετά μοντέρνες μορφές εξέφρασαν την εκμηχανισμένη κατασκευή και τις πλαστικές δυνατότητες του σκυροδέματος, αν και η εμμονή κάποιων στην παράδοση τις αποστασιοποίησε από την ιστορική στιγμή της παραγωγής τους. Η διακεκριμένη θέση στην

¹⁷⁹ βλ. «Εννοιολογικός προσδιορισμός της αισθητικής»

κοινωνική ιεραρχία και η οικονομική δυνατότητα ήταν τα βασικά μέσα απόδοσης ωραιότητας στις μονοκατοικίες των προαστίων. Με έναν αλλιότιχο τρόπο εξίσου ωραία προέκυψαν και τα μικρά αυθαίρετα σπίτια. Λειτουργήσαν επίσης χρηστικά, τόσο ως πρακτικά κελύφη στέγασης όσο και κοινωνικά, ως μέσα ενσωμάτωσης στην αστική ζωή. Οι περιορισμένες δυνατότητες των ιδιοκτητών τους μπορεί να μην επέτρεψαν την πλήρη έκφραση των υλικών, αλλά η χειρωνακτική παραγωγή από ανειδίκευτα συνεργεία εκφράζει απόλυτα τη στιγμή και τον τρόπο αυτής της οικιστικής εγκατάστασης. *Ενσωματώνοντας την αντίφαση* της κακότεχνης έκφρασης ενός υποκειμενικού γούστου *στην ίδια την εσωτερική τους δομή*, αποτελούν κατ' αυτόν τον τρόπο μία διαφορετική έκφραση του ωραίου στις μεταπολεμικές κατοικίες. Το οικονομικό πλεονέκτημα που φάνηκε να ήταν καθοριστικό στην αστική τάξη των προαστίων, σε αυτή την περίπτωση δεν ήταν αναγκαίο. Η έλλειψη πόρων ισοσταθμίστηκε από τη χειρωνακτική προσπάθεια απόσπασης μιας θέσης στον αστικό και κυρίως στον κοινωνικό ιστό της μεταπολεμικής Αθήνας.

Η αυτοστέγαση και η ιδιοκατοίκηση, κοινά στοιχεία στις προηγούμενες εκφράσεις του ωραίου, είναι και εκείνα που απέδωσαν ωραιότητα μέσω της διαφοροποίησης σε σημεία (πόρτες, κάγκελα, στέγαστρα) στις λαϊκές μονοκατοικίες, ιδιωτικές και κρατικές. Κατά τα άλλα, οι λιγостоί πόροι, ιδιαίτερα περιορισμένοι μάλιστα στην περίπτωση των σπιτιών της Πρόνοιας, λειτούργησαν αρκετά προς την κατεύθυνση τυποποίησης. Η επανάληψη παρόμοιων μορφών δεν οφείλονταν σε κάποιου είδους εργολαβικό τρόπο δόμησης αλλά μάλλον στην αδυναμία εφαρμογής μεγάλης ποικιλίας μέσω των υλικών. Έχοντας όμως ήδη «απομυθοποιήσει» κατά κάποιον τρόπο τη σημασία της οικονομικής ευμάρειας από την ερμηνεία της αισθητικής των αυθαιρέτων, προκρίνεται η αναζήτηση άλλων λόγων για την αισθητική λειτουργία των λαϊκών μονοκατοικιών. Στην περίπτωση των ιδιωτικών, η χρηστική αξία υπερείχε της ανταλλακτικής αλλά δεν ήταν σημαντικά μεγάλη, καθώς η συμπερίληψη στο διευρυμένο στρώμα των μικρομεσαίων ήταν ήδη μια ένδειξη εξασφάλισης της κοινωνικής τους θέσης. Η μικροαστιοποίηση επιβλήθηκε της υποκειμενικότητας, και η τελευταία εκφράστηκε μεν, αλλά μόνο σημειακά. Με διαφορετικό τρόπο συνέβη το ίδιο στην περίπτωση των μονοκατοικιών της Πρόνοιας. Παρ' ότι η χρηστική αξία και οι υποκειμενικές επιλογές δεν ήταν καθοριστικής σημασίας, καθώς οι δικαιούχοι ήταν περιορισμένοι στους πόρους και τις μελέτες του προγράμματος, η δύναμη που τους προσέδιδε η συμμετοχή τους σε αυτό –ως εκλογικό σώμα- τους πρόσφερε το πλεονέκτημα της υποκειμενικής έκφρασης, έστω και στον ελάχιστο βαθμό. Η μικροαστιοποίηση, επιβαλλόμενη αυτή τη φορά από τα πάνω, σχετίστηκε με το αισθητικό αποτέλεσμα του μικροδιαφοροποιημένου στεγαστικού τύπου.

Στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο εντοπίζεται και η αισθητική διαφορά μεταξύ των πολυκατοικιών της Πρόνοιας και των εργατικών του Ο.Ε.Κ. Ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας, παρ' ότι με τις αρχιτεκτονικές του επιλογές εξέφρασε την ιστορική στιγμή της μοντέρνας οικοδομής από σκυρόδεμα με τον πιο αντιπροσωπευτικό τρόπο, εγκλωβίστηκε στην άκρα τυποποίηση και επανάληψη κτηρίων από τη Νέα Φιλαδέλφεια στον Αγ. Ιω. Ρέντη και από το Αιγάλεω στο Παλαιό Φάληρο. Από την άλλη, η ανάγκη του Υπουργείου Κοινωνικής Πρόνοιας να δώσει «αξία» στους δικαιούχους του στεγαστικού της προγράμματος, απομάκρυνε τις κρατικές πολυκατοικίες από την πλήρη αντικειμενικότητα: σύνολα τυποποιημένων διαμερισμάτων μεν, διαφορετικές στη Δραπετσώνα, τα Νέα Σφαγεία και την Καλλιθέα δε. Ακόμα και οι διαφημιστικές περιγραφές των *αξιοζήλευτων* κρατικών κατοικιών υπονοούν την ανάγκη καλαισθητικής προσέγγισης της κρατικής κατοικίας.

Οι ιδιωτικές πολυκατοικίες, ως το αποκορύφωμα πια έκφρασης της μαζικής κουλτούρας –το στέγαστρο του μοντέρνου πολιτισμού- υστέρησαν εμφανώς στη λειτουργία για τα υποκείμενα, στη διαμόρφωση βάσει αξίας χρηστικής και στην πλήρη αξιοποίηση των

δυνατοτήτων του νέου υλικού. Η πολυκατοικία των αστών κατάφερε ωστόσο μέσα στην τυποποίηση να διαφοροποιηθεί, καθώς η ανάγκη κοινωνικής προβολής αντιστάθμιζε την υπέρ της ανταλλακτικότητας σχέση χρήσης – εμπορευματοποίησης. Δεν προσέγγισε βέβαια τα επίπεδα μονοκατοίκησης και εδώ επανέρχεται η κριτική θέση του Marcuse για τον κίνδυνο υποταγής του ατόμου στη συνείδηση της τάξης του¹⁸⁰. Οι εργολαβικές πολυκατοικίες απευθυνόμενες σε ακόμα μεγαλύτερο εύρος οικιστών, διέφυγαν έτσι και αυτής της ανάγκης. Φαίνεται πως η εμπορευματοποιημένη τυπολογία της μαζικής κατοίκησης σχετίστηκε άμεσα με την έλλειψη υποκειμενικού γούστου και χρηστικής αξίας.

Η πολυκατοικία του Ζενέτου στη Βασ. Αμαλίας 34, δίνοντας χώρο στην υποκειμενικότητα του νοικοκυριού με τα κινητά σκίαστρα της όψης, είναι ένα πρώτο αντιπαράδειγμα. Οι εργατικές κατοικίες, αναζητώντας ελάχιστες εκφράσεις υποκειμενικού γούστου μέσα από τις σταδιακές τους συντηρήσεις, είναι ένα δεύτερο. Τα δύο αυτά αντιπαράδειγματα δημιουργούν την υποψία πως η αφαίρεση ωραιότητας δεν ήταν αποτέλεσμα της συστέγασης. Όπως αντίθετο της μαζικής κουλτούρας δεν είναι η ατομική, αλλά η *αυθεντική*, εκείνη που προέρχεται από τη βάση της κοινωνίας¹⁸¹, έτσι και οι πολυκατοικίες μαζικής κατοικίας δεν υστέρησαν σε ωραιότητα λόγω της συγκατοίκησης, αλλά λόγω της (εμπορευματοποιημένης) φύσης αυτής της συγκατοίκησης. Τα υποκείμενα δεν διαβάστηκαν άλλωστε ως μοναδιαία άτομα, αλλά ως ομάδες, ως συλλογικά κοινωνικά υποκείμενα, φέροντα τις συνειδήσεις της ιστορικής τους στιγμής. Η συμμόρφωση και η προκαλούμενη από αυτήν ανωνυμία, η υπακοή στη συνείδηση της τάξης –μιας ευρείας μεσαίας τάξης- ήταν η δύναμη που ώθησε τελικά στην τυποποίηση. Όσο δε η τάξη διευρύνονταν, τόσο τα κτήρια (εργολαβικές πολυκατοικίες των μεσοαστών και εργατικές των εργατοϋπαλλήλων) υπολείπονταν σε υποκειμενική έκφραση. Η υπερίσχυση της ανταλλακτικής αξίας προς την κατεύθυνση της εμπορευματοποίησης προώθησε ακόμα περισσότερο την αντικειμενικότητα. Η εργολαβική πολυκατοικία εκφράζει ακριβώς αυτό το υπόλειμμα: τη συμμόρφωση, την εξατομικευμένη ζωή στην επιλεγμένη κάτοψη και την αδιάφορη όψη, την απουσία ενδιαφέροντος για την κοινωνική εικόνα.

Όπως η ανάγκη ενσωμάτωσης στην κοινωνία από τους αυθαιρετούχους και η ανάγκη διάκρισης από τους αστούς τους οδήγησε να μορφοποιήσουν το «ωραίο» της μεταπολεμικής εποχής, έτσι και η έλλειψη μιας αντίστοιχης τάσης από την ευρεία μικρομεσαία τάξη φαίνεται να συνέβαλε στο «άσχημο» μορφολογικό αποτέλεσμα της δικής τους κατοικίας. Ο σκοπός που μετέτρεψε το περιεχόμενο σε μορφή συνδέεται με τη διεκδίκηση μιας θέσης στο κοινωνικό οικοδόμημα της εποχής. Η αισθητική προσέγγιση των κτηρίων με άξονα έναν τέτοιο σκοπό έδωσε χώρο στον *κοινωνικά συγκεκριμένο άνθρωπο*, διαβάζοντας παράλληλα την ιστορία της αρχιτεκτονικής μέσα από το σύνολο των ανθρώπων που την παρήγαγαν. Η εξίσωση των «επίσημων» έργων αρχιτεκτονικής με τις ευτελείς κατασκευές των αυθαίρετων οικιστών δεν απαξιώνει τα πρώτα, ούτε την τέχνη της οικοδόμησης κτηρίων εν γένει. Αντιθέτως, επισημαίνει την ανορθολογικότητα που χαρακτηρίζει την εν λόγω τέχνη, μια ανορθολογικότητα που παραλαμβάνει από την ίδια την κοινωνική διαδικασία¹⁸². Επισημαίνει την ανάγκη απελευθέρωσης της αρχιτεκτονικής της κατοικίας από αντικειμενικές –συχνά

¹⁸⁰ βλ. «Η λειτουργία για το υποκείμενο»

¹⁸¹ βλ. «Τέχνη και μαζική κουλτούρα»

¹⁸² «..η κοινωνική διαδικασία εξακολουθεί, όπως και προηγουμένως, να επιτελείται στον βαθύτερο εσωτερικό της πυρήνα χωρίς σχέδιο, ανορθολογικά. Μια τέτοια ανορθολογικότητα αφήνει τα ίχνη της σε κάθε σκοπό και –διαμέσου αυτού- και στην ορθολογικότητα των μέσων που επιδιώκουν την επίτευξή του.» Adorno, Theodor. *Ο φονξιοναλισμός σήμερα*, όπ.αν., σ.17

οικουμενικές- αρχές, υπεύθυνες ίσως για την απαξίωση της κοινωνικοποιημένης έκφρασής της σε μια διαδικασία παραγωγής «τσιμεντένιων κουτιών»¹⁸³.

Βιβλιογραφία

Μέρος Α.

- Adorno, Theodor. *The Culture Industry*. Edited by J. M. Bernstein, Routledge, 1991.
- Adorno, Theodor. *Ο Φονξιοναλισμός Σήμερα*. Μεταφ. Σπύρος Νάσαινας. Πιλέθρον, 2017. (πρωτοτ.1967)
- Banham, Reyner. *Θεωρία και Σχεδιασμός την Πρώτη Μηχανική Εποχή*. Μεταφ. Ιωάννης Λιακατάς. Πανεπιστημιακές εκδόσεις ΕΜΠ, 2008.
- Benjamin, Walter. *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction*. Μεταφ. J. A. Underwood, Penguin, 2008. (πρωτοτ.1935)
- Breadsley, Monroe. *Ιστορία των Αισθητικών Θεωριών*. Μεταφ. Δημοσθένης Κούρτοβικ και Παύλος Χριστοδουλίδης. Νεφέλη, 1989. (πρωτοτ.1966)
- Jimenez, Marc. *Τι είναι η αισθητική*. Μεταφ. Μαριλένα Καρα. Νεφέλη, 2014.
- Marcuse, Herbert. *The Aesthetic Dimension*. Beacon Press, 1978.
- Πάνου, Σταύρος. *Η Σχολή της Φρανκφούρτης. Κριτική Θεωρία*. Καστανιώτη, 2006.
- Σαρίκας, Ζήσης (επιμ., μεταφ.) *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα*. Ύψιλον, 1984.
- Τερζάκης, Φώτης. *Τροχιές του Αισθητικού*. Futura, 2007.

Μέρος Β.

- Γκουβούση, Σοφία. «Συγκροτήματα κατοικιών οργανωμένης δόμησης στην Ελλάδα: Δυνατότητες και προοπτικές αναβάθμισης των οικισμών του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (Ο.Ε.Κ.)» (διδακτορική διατριβή). ΑΠΘ, 2011
- Δάνος, Α. Σουλάκου, Ι. (επιμ.) *Η Αθήνα στον 20ό αιώνα – Η Αθήνα όπως (δεν) φαίνεται 1940-1985*. Έκδοση στα πλαίσια των εκδηλώσεων της Αθήνας Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης στο Κτίριο Πανεπιστημίου Αθηνών, 23/12/1985 – 31/03/1986. Υπουργείο Πολιτισμού – Σύλλογος αρχιτεκτόνων Δ.Α.Σ., 1985
  - Αντωνακάκης, Δημήτρης. Αντωνακάκη, Σουζάνα. «Η μεταπολεμική πολυκατοικία ως γενέτειρα του δημόσιου χώρου – Μια πρώτη προσέγγιση»
  - Μαντουβάλου, Μαρία. «Η οικοδομή στην Αθήνα: Οικονομικές και κοινωνικές απόψεις μιας ευκαιριακής ανάπτυξης»
  - Μαυρίδου, Μαρία. «Εγκατάσταση στην Αθήνα, σε περιοχή αυθαιρέτων»
  - Σιόλας, Άγγελος. «Οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα και οι νέες μορφές οργάνωσης του χώρου»
  - Φιλιππίδης, Δημήτρης. «Από την πόλη στο σπίτι χωρίς κλειδιά»
- Καρύδης, Δημήτρης Ν. *Τα Επτά Βιβλία της Πολεοδομίας*. 2^η εκδ., Παπασωτηρίου, 2008.

¹⁸³ Αυτόν τον χαρακτηρισμό δίνει ο Φιλιππίδης στη μεταπολεμική πολυκατοικία και τον παραλαμβάνει από τους τότε επικριτές της. Φιλιππίδης, όπ.αν., σ.270

- Κοτζαμάνης, Βύρων. Μαλούτας, Θωμάς. «Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής-λαϊκής κατοικίας: οι παράγοντες διαμόρφωσης του χαρακτήρα της στη μεταπολεμική Ελλάδα». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56(56): 129-154. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/grsr.821>, 1985
- Κούτελης, Χρήστος. «Η ανεύρετη σχέση μεταξύ του δομημένου περιβάλλοντος κατοικίας, της εικόνας του και της νοοτροπίας ζωής στην Ελλάδα, από την μεταπολεμική περίοδο έως σήμερα» (διδακτορική διατριβή). ΔΠΘ, 2016
- Leontidou, Lila. *The Mediterranean city in transition*. Cambridge University Press, 1990
- Μαλούτας, Θωμάς (επιμ.). *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας. Τόμος 1^{ος}. Οι πόλεις*. ΕΚΚΕ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2000
- Maloutas, Thomas. «The self-promoted housing solutions in post-war Athens». Discussion Paper Series. 9(6): 95-110, 2003
- Μαυρίδου, Μαρία. «Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια» (διδακτορική διατριβή). ΕΜΠ, 1987
- McNeill, William H. *Η Μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*. Μεταφ. Νίκος Ρούσσο. Παπαδόπουλος, 2017.
- Μιχελής, Παναγιώτης. *Η αισθητική της αρχιτεκτονικής του μπετόν αρμέ*. 5η Έκδοση. Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, 1990
- Μπουρνόβα, Ευγενία. *Οι κάτοικοι των Αθηνών 1900-1960. Δημογραφία*. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών ΕΚΠΑ, 2016
- Παπαδάμ-Ριζά, Έφη. «Συμβολή της αστικής πολυκατοικίας στη γένεση της σύγχρονης ελληνικής οικοδομικής» (διδακτορική διατριβή). ΕΜΠ, 2003
- Παπαδοπούλου, Ελίσα. Σαρηγιάννης, Γεώργιος. «Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του λεκανοπεδίου Αθηνών». Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ΕΜΠ, 2006
- Paschou, Anastasia. «Urban block in post-war Athens. Development, form and social context» (Phd Thesis). ETH Zurich
- Romanos, Aristidis. «Illegal Settlements in Athens». στο Oliver, Paul (edit.). *Shelter and Society*. Barrie & Jenkins, 1976
- Σαρηγιάννης, Γεώργιος. «Τάσεις πολεοδομικής εξέλιξης Λεκανοπεδίου Αθηνών». *Τεχνικά Χρονικά*. (562)4/1973:339-362
- Σταματιάδης, Θουκυδίδης. «Ιστορία της Πολυκατοικίας στις Αθήνας». *Αρχιτεκτονική*. 3/1957:49-50
- Σφαέλλος, Χαράλαμπος. *Η κατοικία στην Ελλάδα. Οι πραγματοποιήσεις στον ιδιωτικό τομέα*. Έκδοση στα πλαίσια του συνεδρίου «Η κατοικία της αύριον», 1974, http://library.tee.gr/digital/books_tee/book_27564.pdf
- Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, *Στέγασις Αστών Προσφύγων 1922. Το έργο της εξαιτίας 1952-1957*.
- Φιλιππίδης, Δημήτρης. *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*. Μέλισσα, 1984.
- Πρακτικά συνεδρίου από το 4ο επιστημονικό συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993: *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*. Ίδρυμα Σάκης

Καράγιωργας, 1994,

<http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q=&page=0&pid=cid:466>

- Αντωνοπούλου, Σοφία. «Οι συνέπειες της οικοδομικής παραγωγής και του καθεστώτος γαιοκτησίας στην κοινωνικο-οικονομική συγκρότηση της μεταπολεμικής Ελλάδας»
  - Γετίμης, Παναγιώτης. Οικονόμου, Δημήτρης. «Οικονομικές διαστάσεις της οικοδομικής δραστηριότητας στη δεκαετία του '50»
  - Δελλαδέτσικας, Παύλος. «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50»
  - Ελεφάντης, Άγγελος. «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης»
  - Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Νίκη. «Η μεταπολεμική ελληνική κοινωνία και η πορεία της προς τον θεσμικό – πολιτικό εκσυγχρονισμό»
  - Κάτσικας, Ηλίας. «Πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό της υπαίθρου και η τάση για δημιουργία μεσαίου μεγέθους αστικών κέντρων»
  - Κρεμμυδάς, Βασίλης. «Η Ελλάδα του 1945-1967: Το ιστορικό πλαίσιο»
  - Κύρτσης, Αλέξανδρος-Ανδρέας. «Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας»
  - Μαρμαράς, Μανόλης. «Η μεταπολεμική πολιτική πολεοδομικών επεκτάσεων στην Αθήνα, ως αποτέλεσμα απουσίας αρχών σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου»
  - Μιχαήλ, Γιάννης. «Πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες»
  - Ρομπόλης, Σάββας. «Η μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής»
  - Χατζηιωσήφ, Χρήστος. «Η περίοδος της ανασυγκρότησης 1945-1953 ως στιγμή της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας»
-
- Β.Δ. «Περί του τύπου και τρόπου κατασκευής των λαϊκών κατοικιών». ΦΕΚ315/1952
  - Α.Ν. 1667 «Περί λαϊκής κατοικίας». ΦΕΚ 30/1951